



Universiteit  
Leiden  
The Netherlands

## **Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990**

Bloem, F.

### **Citation**

Bloem, F. (2010, June 10). *Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15666>

**Note:** To cite this publication please use the final published version (if applicable).

## II De naschokken van 1968

*Een lente, die nooit voorbijgaat.*<sup>193</sup>

–Jiří Pelikán–

*Der Prager Frühling, das war  
unser politisches Flower Power.*<sup>194</sup>

–anoniem artikel uit de alternatieve  
muziekscène in de DDR–

Het is maar de vraag in hoeverre de officiële ideologie nog een relevante factor was in de communistische samenlevingen van de jaren zeventig en tachtig. Het lijkt geen twijfel dat zij in deze tijd enorm aan gezag en aantrekkingskracht had ingeboet. Dat de geschiedenis van deze teloorgang vaak geschreven is door mensen die de aantrekkingskracht van het marxisme uit eigen ervaring kenden, zal eraan hebben bijgedragen dat het verval in soms wel heel krachtige bewoordingen is opgetekend. Niet zelden wordt de eigen breuk met de leer uitvergroot tot het einde van de leer zelf.<sup>195</sup> Ideeën sterven echter meestal een langzame dood, op verschillende tijden en plaatsen. In de bekende anthologie *The God that failed* (1952) waarin voormalige communisten verslag doen van hun vroegere geloof, komt goed naar voren dat iedere ex-communist zijn eigen Kronstadt heeft.<sup>196</sup> Door de gebeurtenissen in Kronstadt, waar het Rode Leger een opstand van matrozen had neergeslagen, waren al in 1921 ettelijke sympathisanten van de Sovjet-Unie van hun geloof gevallen. Of het nu de showprocessen uit de jaren dertig, Chroesjtsjovs ontmanteling van het monument Stalin, of de militaire interventies in Hongarije en Tsjechoslowakije waren, het moment van afscheid was voor elke generatie anders en ook in de jaren zeventig had de socialistische utopie, al dan niet in marxistische vorm, niet voor iedereen haar bekoring verloren. Als een ster die, alvorens definitief uit te doven, nog één keer fel oplicht, had zij dankzij de Praagse Lente zelfs nieuw enthousiasme weten op te wekken. Het klassieke revisionisme, dat vasthield aan het marxisme en zich had toegelegd op ideologische herstelwerkzaamheden, mocht dan aan betekenis

---

<sup>193</sup> Jiří Pelikán, *Ein Frühling, der nie zu Ende geht. Erinnerungen eines Prager Kommunisten* (Frankfurt am Main 1976).

<sup>194</sup> ‘Armee und wir – das ist der totale Widerspruch’ in: Klaus Ehring en Martin Dallwitz ed., *Schwerter zu Pflugscharen. Friedensbewegung in der DDR* (Reinbek bei Hamburg 1982) 89-99, aldaar 96. Ehring en Dallwitz zijn pseudoniemen voor Hubertus Knabe en Ulrich Mikan.

<sup>195</sup> Zie bijvoorbeeld de bekende werken van François Furet en Leszek Kołakowski, die beiden de intellectuele dood van het marxisme dateren in het jaar waarin zij zelf van hun geloof vielen, namelijk 1956 (Furet) en 1968 (Kołakowski). François Furet, *Het verleden van een illusie. Essay over het communistische gedachtegoed in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996). Leszek Kołakowski, *Main currents of Marxism. Its origin, growth, and dissolution* 3 delen (Oxford 1978).

<sup>196</sup> Richard Crossman ed., *The God that failed* (New York en Londen 1952).

hebben verloren, de rol van een breder en vooral ook diffuser revisionisme dat zich op socialistische idealen oriënteerde, was nog niet ten einde.<sup>197</sup>

Behalve de sluimerende aantrekkingskracht als ideaal, bleef de communistische ideologie ook een factor van belang door haar rol als staatsleer. Op dit punt wordt duidelijk dat de geschiedenis van het communisme zowel de geschiedenis van een idee als van een politieke beweging is, en dat beide soms moeilijk uit elkaar te houden zijn. Ook al was de ideologie verworden tot een doodse deken die over het land lag, de dominante positie van de communistische partij bracht sommige dissidenten tot de conclusie dat toenaderingspogingen tot het regime onontkoombaar waren. Wilde zo'n dialoog enige kans van slagen hebben, dan moest zij zo veel mogelijk in de taal van het regime plaats vinden. Achter dergelijke ogenschijnlijk koele, tactische overwegingen ging niet zelden het verlangen schuil via de achterdeur de utopie weer binnen te laten. Maar ook voor dissidenten zonder socialistische sympathieën bleef het communisme relevant. Het pantser van de officiële ideologie was niet zo glad en ondoordringbaar dat elke kritiek er op afketste of als water vanaf gleet, maar bood juist tal van openingen en zwakke plekken. Zo kan de opkomst van mensenrechtenbewegingen niet los worden gezien van de sinds de destalinisatie inzettende trend dat de communistische staten zich in toenemende mate als een rechtstaat gingen definiëren.

Tot slot had de ideologie ook een sociale dimensie. Zeker de ouderen onder de voormalige partijleden hadden een groot deel van hun leven aan de communistische beweging gegeven, en konden dat niet zo maar achter zich laten. In 1984 beschreef George Orwell de verslagen leiders van de revolutie die dagelijks in een café bijeenkwamen en daar zwijgend met tranen in de ogen hun dagen sleten.<sup>198</sup> Onder de uitgesloten partijleden zal de stemming niet altijd zo bedrukt zijn geweest, maar zij zochten elkaar op, spraken elkaar bij de verschillende discussiegroepen en ontwikkelden zo een substituut voor het partijleven dat ze hadden verloren. Zij waren verbonden door een gedeeld verleden, gemeenschappelijke omgangsvormen en hadden hun eigen jargon. Een dergelijke geritualiseerde ideologie bood enige beschutting in het maatschappelijk isolement waarin de voormalige partijleden waren beland. Tegelijkertijd vormde hun partijachtergrond een barrière in contacten met dissidenten zonder communistisch verleden. Die lieten het niet na fijntjes op dat verleden te wijzen, wanneer ze meenden dat de ex-communisten teveel hun stempel op de activiteiten van de oppositie probeerden te drukken. Zo zorgde het partijverleden voor samenhang maar was ook een potentiële splijtzwam, een brandmerk dat ook door de ex-communisten die wel met hun vroegere geloof hadden gebroken, nooit geheel kon worden verwijderd.

Deze drie geschetste dimensies vullen elkaar aan en lopen in elkaar over, ze omvatten samen de betekenis van de ideologie, die zich beweegt in het schemergebied tussen idee, politieke beweging en identiteit.

---

<sup>197</sup> Zie voor een overzicht van revisionistische stromingen: Helga Grebing, *Der Revisionismus. Vom Bernstein bis zum 'Prager Frühling'* (München 1977).

<sup>198</sup> George Orwell, 1984 (Harmondsworth en Ringwood 1970) 63-66.

## **Ex oriente lux?**

Na 1968, schreef de Poolse filosoof Leszek Kołakowski in zijn standaardwerk over de geschiedenis van het marxisme, had het communisme zijn intellectuele aantrekkingskracht verloren en was het louter een kwestie van macht en repressie geworden.<sup>199</sup> Inderdaad was de geloofwaardigheid van het communisme als een ideologie van bevrijding op een dieptepunt aanbeland. Tot ver over de grenzen had de Praagse Lente hoge verwachtingen gewekt bij mensen die, ondanks alles, bleven geloven dat zich in het Oostblok op den duur een aantrekkelijke, sociaal rechtvaardige maatschappij zou kunnen ontwikkelen. Het Tsjechoslowaakse hervormingsproces leek te gaan bewijzen dat het communisme van sovjetmakelij wel degelijk in staat was zich aan de eigen haren op te trekken uit het bureaucratische moeras waarin het was weggezakt. De invasie van 21 augustus 1968 sloeg deze hoop de bodem in. Anders dan bij de inval in Hongarije van 1956, toen het ging om een land dat had aangekondigd het Warschaupact te willen verlaten, was nu een bewind het slachtoffer dat zich had uitgeput in loyaliteitsverklaringen aan het adres van Moskou en dat zelfs geleid werd door een in de Sovjet-Unie opgeleide partijfunctionaris met onberispelijke geloofsbrieven. Meer dan een halve eeuw na de Russische Revolutie leek de realisatie van de communistische utopie verder weg dan ooit.

Toch verstomden de revisionistische geluiden niet geheel. In Oost-Duitsland bleef het marxisme een bron van inspiratie voor andersdenkenden en een enkel gewezen partijlid dat het waagde zich openlijk tegen het bewind uit te spreken. In Tsjechoslowakije leefden revisionistische opvattingen voort in kringen van weggezuiverde communisten. Velen van hen hadden afscheid genomen van hun vroegere geloof, was het niet meteen bij de komst van sovjet tanks, dan wel bij de aanblik van de manier waarop hun vroegere kameraden beetje bij beetje de hervormingen van '68 de nek omdraaiden. Maar anderen schrokken terug voor het ideologische niemandsland dat ze voor zich zagen opdoemen. Zij koesterden hun oude idealen, zelfs toen in de jaren zeventig herhaaldelijk bleek dat hun politieke situatie uitzichtloos was, en ook nadat de toenadering tot andere oppositionele kringen was uitgemond in de mensenrechtenbeweging. Bij de samenwerking met anderen mocht de mensenrechtenproblematiek dan centraal staan, eenmaal onder elkaar kwamen de gesprekken van de hervormingsgezinde communisten altijd weer uit bij '68.

In beide landen kenmerkten de revisionistische stromingen zich door een nieuwe, afstandelijke houding ten opzichte van de Sovjet-Unie. Decennialang hadden de Oost-Europese communisten op het kompas van Moskou gevaren. Twijfel aan de koers was altijd uit den boze geweest, en na de Tweede Wereldoorlog had de Sovjet-Unie nog aan glans gewonnen door haar rol als bevrijder van het nationaal-socialisme. Dit met bloed verworven krediet was echter verspeeld. Nu het sovjetmodel niet langer zaligmakend was, werd de vraag naar de juiste weg richting communisme weer actueel. Marxisten als Karl Kautsky en Rosa Luxemburg hadden al kort na de Russische Revolutie het ondemocratische karakter van de

---

<sup>199</sup> Leszek Kołakowski, *Main currents of Marxism. Its origin, growth, and dissolution III The breakdown* (Oxford 1978) 466-467.

Sovjet-Unie bekritiseerd.<sup>200</sup> Daarmee stonden ze aan het begin van een stroming die in de Sovjet-Unie niet de wegbereider, maar juist een obstakel op weg naar het communisme zag. Onder druk van de specifiek Russische omstandigheden en de permanente bedreiging waaraan de jonge staat bloot stond, had het sovjetcommunisme bijzonder autoritaire trekken gekregen die funest zouden zijn voor de ontwikkeling van het communisme in Europa. Diezelfde gedachte, ook al geopperd door de pleitbezorgers van de ‘nationale wegen naar het socialisme’ in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, keerde nu verheugd terug. Wilde het communisme in Midden- en Oost-Europa de steun van de bevolking herwinnen, zo wisten de revisionisten, dan zou het zich uit de knellende omhelzing met de Sovjet-Unie moeten bevrijden.

De futiliteit van dergelijke overpeinzingen leek door de gebeurtenissen van 21 augustus 1968 en daarna overtuigend aangetoond, maar de in de marxistische dialectiek geschoolde revisionisten lieten zich niet zo snel ontmoedigen. Vooral de oudere generatie had in de donkerste dagen van de Tweede Wereldoorlog en gedurende de excessen van het stalinisme geleerd dat momenten van ontluistering nooit mochten afleiden van de hoofdzaak, en deze dikke huid kwam nu goed van pas. Zeker, de revisionisten stelden in aantal weinig voor en invloed hadden ze nauwelijks. In Tsjechoslowakije waren de hervormers verdreven van hoge posten en uit de partij gejaagd, in Oost-Duitsland hadden ze de bastions van de macht zelfs nooit bereikt of hielden ze zich muisstil. Maar deze maatschappelijke isolatie bood ook enige gemoedsrust: was het niet duidelijk dat het huidige systeem niets met het werkelijke communisme te maken had? Kon men werkelijk verwachten dat de opbouw van het communisme in goede handen was bij een stel incompetent orthodoxen, die vaak ook nog eens bloed aan hun handen hadden? Verdreven naar de kille uithoeken van de samenleving warmden de verstoten communisten zich aan de gedachte dat een ideaal dat nimmer in de praktijk was gebracht, ook niet dood kon worden verklaard.

#### *De vele gezichten van de Praagse Lente*

‘Dubček, Dubček’ scandeerden de toeschouwers bij de aankomst van Walter Ulbricht op het vliegveld van Bratislava, waar begin augustus 1968 de leden van het Warschaupact een ultieme poging ondernamen het Tsjechoslowaakse bewind weer in het gareel te krijgen. Gewend als hij was aan de georchestreerde toejuichingen die bevriende staatshoofden normaal gesproken ten deel vielen, vermoedde een geïrriteerde Ulbricht een provocatie van zijn gastheren, met wie hij op slechte voet stond.<sup>201</sup> Vanaf het moment dat de Tsjechoslowaakse hervormingen in gang waren gezet, had Ulbricht tot de felste criticasters behoord. De erfenis van 1953 woog daarbij zwaar. Door een wonderlijke speling van het lot was Ulbrichts loopbaan eigenlijk gered door de opstand van 17 juni uit dat jaar, die de Sovjets deed afzien van de al besloten vervanging, daar dat als een verder teken van zwakte gezien zou kunnen worden. Ulbricht had echter aan den lijve ondervonden hoe broos de fundamenten

---

<sup>200</sup> Ronald Kowalski, *European Communism 1848-1991* (Basingstoke 2006) 37-58.

<sup>201</sup> Zdeněk Mlynář, *Mráz přichází z kremlu* (Praag 1990) 174-175. Engelse versie: *Night frost in Prague. The end of humane socialism* (New York 1980).

van het DDR-regime waren en was daardoor gesterkt in zijn wantrouwen ten opzichte van de Oost-Duitse bevolking. Die had immers in meerderheid achter Hitler aangelopen, en gezien haar massale deelname aan de opstand was de door de SED ondernomen heropvoeding nog niet aangeslagen.<sup>202</sup> De zeventiende juni werd een trauma voor de Oost-Duitse machthebbers en versterkte het toch al aanwezige gevoel van bedreiging. De DDR lag in de frontlinie van de Koude Oorlog, had te maken met een grotendeels vijandige bevolking, en stond onder druk van de concurrentiestrijd met West-Duitsland. Deze bijzondere situatie zorgde bij de partijtop voor een soort bunkermentaliteit die in hard en compromisloos optreden de enige juiste koers zag. Het was voor hen nauwelijks te bevatten dat de Tsjechoslowaakse communisten vrijwillig een deel van hun machtspositie leken op te geven. Bovendien bracht de bereidheid van de KSČ tot hervormingen de oude garde van de SED in een lastig parket. Toen Chroesjtsjov in 1956 en opnieuw in 1961 harde kritiek op Stalin uitte, wist Ulbricht zich te redden door lippendienst te bewijzen aan de destalinisatie, die volgens hem vooral een zaak van de Sovjet-Unie was. Onder Stalin mochten er dan excessen zijn geweest, voor de DDR zou dat niet gelden. ‘Keine Fehlerdiskussion’, luidde het parool. Veel keus had Ulbricht niet, want toegeven dat er in het verleden fouten waren gemaakt zou gevaarlijke consequenties voor hem kunnen hebben. Er was immers niemand die een groter stempel op de geschiedenis van de DDR had gedrukt dan hijzelf. Het was hem dan ook een gruwel dat bij de zuiderburen het culturele klimaat in jaren zestig zo versoepelde dat de stalinistische periode langzaam maar zeker openlijk konden worden besproken. In 1968 raakten de hervormingen in een stroomversnelling en in reactie daarop kwam er in de DDR een perscampagne op gang, die begon met het overnemen van artikelen uit de sovjetpers waarin Tsjechoslowaakse hervormers werden aangevallen. Later kwamen er ook stukken waarin de SED zelf haar zorg uitsprak over de ‘contrarevolutionaire ontwikkelingen’ in Tsjechoslowakije, gecombineerd met suggestieve berichtgeving, zoals de melding in de *Berliner Zeitung* van 9 mei dat er Amerikaanse tanks in Praag waren gearriveerd. Dat het om de opnames van een oorlogsfilm ging, kwam de lezer niet te weten.<sup>203</sup>

De door angst ingegeven houding van de SED-top stond in schril contrast met het enthousiasme dat onder de aanhangers van een democratisch communisme leefde. Met een mengeling van ongeloof en vreugde bezagen zij de ontwikkelingen in Tsjechoslowakije, al waagde slechts een enkeling dat openlijk uit te spreken zoals Wolf Biermann deed in zijn lied ‘In Prag ist Pariser Kommune’:

‘In Prag ist Pariser Kommune, sie lebt noch!  
Die Revolution macht sich wieder frei  
Marx selber und Lenin und Rosa und Trotzki  
stehen den Kommunisten bei [...]

---

<sup>202</sup> Er is lang gedacht dat de opstand van 1953 relatief beperkt van omvang was. Nieuw onderzoek benadrukt juist het grootschalige karakter en de uit alle lagen van de bevolking komende steun. Zie bijvoorbeeld: Eisenfeld, Kowalczyk en Neubert, *Die verdrängte Revolution*.

<sup>203</sup> Antonín Benčík, ‘Walter Ulbricht, die SED und der Prager Frühling’, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 46 (1998) nr. 8, 699-709, aldaar 699-701.

Wir atmen wieder, Genossen. Wir lachen  
Die faule Traurigkeit raus aus der Brust  
Mensch, wir sind stärker als Ratten und Drachen!  
Und hattens vergessen und immer gewusst'.<sup>204</sup>

Uit Biermanns lied spreekt de opgekropte frustratie van jaren. Net als in Tsjechoslowakije waren er begin jaren zestig in de DDR economische hervormingen van start gegaan die, doordat ze de centrale rol van de partij beperkten, door sommigen werden aangezien voor het begin van een ingrijpende koerswijziging. Met de bouw van de Berlijnse Muur in 1961 had de DDR aan stabiliteit gewonnen en Ulbricht leek die ruimte te benutten voor een wat pragmatischere politiek. Zijn *Neues ökonomisches System* (NÖS) gaf bedrijven meer verantwoordelijkheid en speelde in op de behoefte aan consumptiegoederen. Hoewel de economie aantrok kon de SED maar moeizaam leven met deze decentralisatie, en de basisprincipes van het NÖS waren daarom geen lang leven beschoren. In dezelfde jaren van ogenschijnlijke liberalisering trok een groep veelal jonge schrijvers en kunstenaars de aandacht. Nu de confrontatie met het Westen enigszins op de achtergrond was geraakt, richtten deze jongeren de ogen meer op het eigen land.<sup>205</sup> Zij voorzagen de opbouw van het communisme van een kritisch commentaar, dat echter nooit de wenselijkheid van het communisme zelf in twijfel trok. Toch greep de SED-top in. De oude garde die de dienst uit maakte in de SED had weinig begrip voor het buiten hangen van de vuile was, zeker als dat gebeurde in een onconventionele vormentaal waarmee zij zich weinig raad wist. In 1965, op de beruchte elfde plenaire vergadering van het Centraal Comité van de SED, die als het *Kahlschlagplenum* de geschiedenis in zou gaan, werden harde woorden gesproken over films en boeken die de schaduwkanten van het communisme blootlegden. Kunst, zo werd de kunstenaars ingepeperd, diende het beleid van de SED uit te leggen, te ondersteunen, en te verbreiden onder de bevolking, maar niet van kritische kanttekeningen te voorzien. Aldus de mond gesnoerd, schikten de meeste aangesprokenen zich in deze strenge cultuurpolitiek. Mistroostig zagen zij toe hoe in Tsjechoslowakije de kritische intelligentsia wel het pleit wist te winnen en geleidelijk aan de overhand wist te krijgen in de partij zelf, die zich na het aantreden van Alexander Dubček tot de motor van de hervormingen ontpopte. De in ongenade gevallen Biermann, die niets meer had te verliezen, sprak uit wat velen in zijn omgeving dachten toen hij de Praagse Lente bezong als de langverwachte opleving van de revolutie, waarbij de grote denkers van het marxisme meekeken over de schouders van de Tsjechoslowaakse hervormers. Dat Biermann daarbij onbekommerd zulke uiteenlopende figuren als Lenin, Trotski en Rosa Luxemburg opvoerde, geeft aan dat het hem niet om theoretische nuances ging. De vergelijking met de Parijse Commune bleek echter treffender dan hij zal hebben vermoed. Ook in Tsjechoslowakije zou militair geweld een eind maken aan

---

<sup>204</sup> Wolf Biermann, 'In Prag ist Pariser Kommune' in: Wolf Biermann, *Mit Marx- und Engelszungen* (Frankfurt am Main 2000) 72.

<sup>205</sup> Emmerich, *Kleine Literaturgeschichte*, 176-186.

een experiment dat door zijn onstuimige, maar kortstondige verloop nog lang tot de verbeelding bleef spreken.

De betrokkenheid van de DDR bij de militaire inval in Tsjechoslowakije was een grote slag voor de Oost-Duitse sympathisanten van een democratisch communisme. Niet alleen waren de hervormingen waarvan ze zoveel verwacht hadden in de kiem gesmoord, ook was het beeld van de DDR als het vredelievende Duitsland besmet geraakt. ‘Wieder mal deutsche Uniformen in Prag’, noteerde de schrijfster Brigitte Reimann (1933-1973), op 21 augustus in haar dagboek.<sup>206</sup> Reimann, die niet kon weten dat er bij de invasie uiteindelijk geen beroep was gedaan op de gereedstaande Oost-Duitse troepen, was een overtuigde communiste en al op jonge leeftijd onderscheiden met diverse prestigieuze literaire prijzen.<sup>207</sup> Zij lag geregeld overhoop met de SED-functionarissen die over de cultuurpolitiek gingen, maar had een rotsvast geloof in de antifascistische mythe die zo’n belangrijke factor was in de aanhoudende loyaliteit van veel intellectuelen. Nog maar enkele jaren tevoren had ze vol schaamte en schuldgevoel een bezoek gebracht aan Praag en het voormalige concentratiekamp Theresienstadt.<sup>208</sup> Voor mensen zoals zij was de inzet van troepen, hoe beperkt die in de praktijk ook was, nauwelijks te bevatten. Toch spraken slechts erkende stoorzenders als Biermann, Robert Havemann en Stefan Heym zich onomwonden uit tegen de inval. De meeste prominente kunstenaars en intellectuelen hielden zich stil, net als het merendeel van de bevolking.<sup>209</sup> Tot grote ongeregelheden kwam het niet, wel waren er duizenden gevallen van kleinschalig protest, variërend van de weigering resoluties te ondertekenen die de invasie goedkeurden tot het verspreiden van pamfletten waarin de inval werd veroordeeld. In het gastenboek van een expositie in Oost-Berlijn, waar in Tsjechoslowakije gefabriceerde producten werden tentoongesteld, noteerden bezoekers kreten als ‘Dubček große Klasse’.<sup>210</sup>

Sommige episodes verkrijgen door hun tragische einde een glans die ze anders nooit gehad zouden hebben. Zeker in de DDR lijkt de Praagse Lente postuum alleen maar aan zeggingskracht te hebben gewonnen. Geheel onlogisch was dat niet, want juist omdat het Tsjechoslowaakse hervormingsproces geaborteerd werd, kon de illusie van het ‘socialisme met een menselijk gezicht’ voortleven. Zo kon Biermann in een interview uit 1975 beweren dat de Praagse Lente bewezen had ‘wie schnell sich aus einem bürokratisch deformierten Sozialismus eine sozialistische Demokratie entwickeln kann’, waarmee hij voorbij ging aan het feit dat het ten tijde van de invasie nog absoluut niet duidelijk was op wat voor soort staat het hervormingsproces zou uitdraaien.<sup>211</sup>

---

<sup>206</sup> Brigitte Reimann, *Alles schmeckt nach Abschied. Tagebücher 1964-1970* (Berlijn 1998) 214.

<sup>207</sup> Zie voor de rol van de DDR bij de inval in Tsjechoslowakije: Benčík, ‘Walter Ulbricht, die SED und der Prager Frühling’, 699-701. Rüdiger Wenzke, *Die NVA und der Prager Frühling 1968: die Rolle Ulbrichts und der DDR-Streitkräfte bei der Niederschlagung der tschechoslowakischen Reformbewegung* (Berlijn 1995).

<sup>208</sup> Reimann, *Alles schmeckt nach Abschied*, 206-209.

<sup>209</sup> Bernd Eisenfeld, ‘Hoffnung, Widerstand, Resignation. Die Auswirkungen des ‘Prager Frühlings’ und seiner Zerstörung auf der DDR’, *Deutschland Archiv* 36 (2003) nr. 5, 789-807, aldaar 802-804.

<sup>210</sup> Ilko-Sascha Kowalczyk, ‘‘Wer sich nicht in Gefahr begibt...’ Protestaktionen gegen die Intervention in Prag und die Folgen von 1968 für die DDR-Opposition’, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 50 (1999) 424-437, aldaar 426-432.

<sup>211</sup> ‘Viertes Gespräch (mit Wolf Biermann)’, 74.



Behalve brandstof voor het visioen van een democratisch communisme betekende '1968' voor velen het begin van hun breuk met het regime. Talloze mensen die later in de politiek alternatieve groepen actief zouden worden, noemden het neerslaan van de Praagse Lente een sleutelmoment in hun politieke bewustwording. Zo bleef de Praagse Lente in Oost-Duitsland een symbool van hoop, een symbool dat distantie ten opzichte van het regime verbond met een blijvend geloof in de communistische idealen. In de woorden van Fritz Klein, historicus, SED-lid en één van de vele zwijgende sympathisanten van het hervormingsproces in Tsjechoslowakije:

'Hatte nicht der 'Prager Frühling' viele eindrucksvolle Zeichen gesetzt, Ideen geboren und Pläne für eine bessere Zukunft entworfen, die doch nicht für alle Zeiten ausgelöscht sein mußten? War es denn gänzlich ausgeschlossen, daß, was jetzt unterdrückt worden war, das so offensichtlich Vernünftige und Notwendige, unter günstigeren Umständen in dieser Zeit des ständigen Wandels widerbelebt werden konnte?'<sup>212</sup>

Deze voorzichtige hoop kon in de DDR langer overleven dan in Tsjechoslowakije, waar de herinnering aan de Praagse Lente al gauw een bittere bijmaak kreeg door de ijstijd die erop volgde. De basis voor dit als normalisatie bekend geworden tijdperk werd gelegd met zuiveringen van partij en samenleving die hun weerga niet kenden. Meer dan een half miljoen leden moesten de KSČ verlaten of stapten zelf op, en hervormers op vooraanstaande posten werden van hun functies ontheven. De eerste tijd na de inval was het nog allerm minst duidelijk dat de restauratie zo totaal zou zijn. Het massale, geweldloze verzet van de Tsjechoslowaakse bevolking had de Sovjets verrast en van hun plan snel een regering met getrouwen te installeren was niets terecht gekomen. Zo kon de naar Moskou ontvoerde partijleiding, inclusief de hervormers, met behoud van functies terugkeren. Maar de hoop van mensen als Dubček dat enkele cosmetische aanpassingen zouden volstaan om de kern van het hervormingsproces te redden, bleek tevergeefs. De hervormers waren niet opgewassen tegen de machinaties van het Kremlin en de verdeeldheid in eigen gelederen. Met succes werden ze tegen elkaar uitgespeeld, onder druk gezet elkaar publiekelijk af te vallen, en uiteindelijk aan de kant gezet. De tragiek van de hervormers schuilt in de onbedoelde bijdrage die zij hebben geleverd aan het succes van de normalisatie. Met het 'tijdelijk' opschorten van de persvrijheid en het opofferen van enkele omstreden kopstukken van de Praagse Lente, zoals de populaire parlamentsvoorzitter Josef Smrkovský en de standvastige František Kriegel, de enige partijleider die in Moskou had geweigerd zijn handtekening onder de afgedwongen concessies te zetten, hoopten zij iets van de hervormingen te redden, of in ieder geval politiek te overleven. Maar in feite bezegelden ze zo hun eigen ondergang. Door de maatschappelijke protesten tegen de bezetting te temperen, vervreemdden ze zich van de bevolking en daarmee beroofden ze zichzelf van hun enige potentiële bron van steun. Vervolgens moesten ze alsnog één voor één het veld ruimen.

---

<sup>212</sup> Fritz Klein, *Drinnen und draussen: ein Historiker in der DDR. Erinnerungen* (Frankfurt am Main 2000) 255.

Typerend is de rol van Alexander Dubček, die in april 1969 werd afgezet als secretaris-generaal, maar wel lid bleef van presidium van de KSČ en als voorzitter van het parlement zelfs de beruchte noodwetten van augustus 1969 zou ondertekenen, die de burgerrechten verder uitholden. Het zou hem niet baten. Na een kort intermezzo als ambassadeur in Turkije kon Dubček zijn dagen gaan slijten bij staatsbosbeheer. Zo verspeelden de meeste vooraanstaande hervormers hun krediet bij de bevolking, die zich verraden voelde en een wantrouwige, vaak cynische houding ten opzichte van de politiek ontwikkelde. Na van de vrijheid te hebben geproefd was de kater des te groter. ‘Unmittelbar nach dem Einmarsch waren die Tschechen relativ lange...die heimlichen Sieger. Und man merkte erst nach und nach, daß man doch verlor...’, schreef de jonge dichter Jan Faktor, die uit walging over het terugdraaien van de hervormingen Praag verruilde voor de eenzaamheid van het Slowaakse hooggebergte.<sup>213</sup>

‘1968’ was in Tsjechoslowakije meer dan een mislukte hervorming van het communisme. Het was een nationale tragedie die kon worden bijgeschreven in een illuster rijtje waar al het Verdrag van München (1938), de slag bij de Witte Berg (1620) en de hussitische oorlogen (1420-1434) prijkten. ‘Een gewapende interventie leek iedereen (of bijna iedereen) net zo schadelijk voor de belangen van de Sovjet-Unie als het verbranden van Jan Hus voor de belangen van de kerk’, schreef de vermaarde journalist en filmcriticus Antonín Liehm in zijn memoires. ‘In beide gevallen hebben wij ons vergist’.<sup>214</sup> Liehms historische vergezicht en zijn gebruik van het ‘wij’ zijn karakteristiek voor een denktrant die de Tsjechische geschiedenis, arm aan overwinningen op het slagveld, van een zekere heroïek probeert te voorzien door uit machtspolitieke nederlagen een diepere zin te destilleren. De schrijver Milan Kundera zag die zin onveranderd in het samengaan van democratie en socialisme. In zijn met de kerst van 1968 geschreven artikel ‘Het Tsjechische lot’, een lofzang op het volk dat zich zo heldhaftig had gedragen tijdens de week van vreedzaam protest, ontbrak de ironische distantie die zo kenmerkend is voor Kundera’s literaire werk volledig:

‘De poging eindelijk (en voor het eerst in de wereldgeschiedenis) een socialisme op te bouwen zonder een almachtige geheime politie, met vrijheid van het geschreven en gesproken woord, met een publieke opinie die gehoord wordt, en een politiek die er naar luistert, met een moderne cultuur die zich vrij ontwikkelt en met een volk dat geen angst meer heeft, was een poging waarmee de Tsjechen en Slowaken voor het eerst sinds het eind van de middeleeuwen weer in het centrum van de wereldgeschiedenis stonden en een appèl aan de wereld deden’.<sup>215</sup>

Kundera, die in 1975 naar Frankrijk zou emigreren, geloofde in deze tijd nog dat de hervormingspolitiek zou kunnen overleven en hij suggereerde ‘dat de betekenis van de

---

<sup>213</sup> Jan Faktor, ‘Meine ganz private Ansichten zu Prag 1968’ in: Annette Simon en Jan Faktor, *Fremd im eigenen Land* (Gießen 2000) 27-36, aldaar 34.

<sup>214</sup> Antonín J. Liehm, *Minulost v přítomnosti* (Brno 2002) 63.

<sup>215</sup> Milan Kundera, ‘Český uděl’ (1968) in: Václav Havel, *Spisy 3 Eseje a jiné texty z let 1953-1969* (Praag 1999) 992-998, aldaar 996.

Tsjechoslowaakse herfst wel eens groter kon zijn dan die van de Tsjechoslowaakse lente'.<sup>216</sup> Zo dacht de uitgerangeerde partijelite er aanvankelijk ook over. Voor deze groep lag Rome niet meer in Moskou, maar in Rome zelf, waar sinds 1971 het blad *Listy* werd uitgegeven, het belangrijkste 'tijdschrift van de Tsjechoslowaakse socialistische oppositie', zoals de ondertitel luidde. *Listy* was opgericht door Jiří Pelikán (1923-1999), die in 1948 een belangrijke rol had gespeeld in de zuiveringen op de universiteiten, maar later, zoals zoveel communisten van zijn generatie, tot inkeer kwam en een vooraanstaand hervormer werd. Ten tijde van de Praagse Lente was Pelikán directeur van de nationale televisie, maar na de inval moest hij die functie opgeven en kreeg hij een post op de ambassade in Italië, waar hij in 1969 politiek asiel aanvraagde. In het programmatische artikel 'Hoe verder', geschreven in 1970, onderstreepte Pelikán dat de normalisatie zuiver te wijten was aan de inval van de buitenlandse troepen die het land nu bezet hielden. Dat bracht hem tot de conclusie dat 'de strijd voor een authentiek democratisch socialisme samenvalt met de strijd voor nationale onafhankelijkheid'.<sup>217</sup> Daarmee zette Pelikán een lijn uit die maatgevend zou worden voor het kamp van de oude '68-ers. Door de grenzen tussen het democratisch socialisme en het nationale belang te laten vervagen werd het hoogst omstreden en wazige hervormingsprogramma van de Praagse Lente omgesmeed tot de kern van de Tsjechische geschiedenis. Natuurlijk zaten er tactische kanten aan het pleidooi van Pelikán. Door in termen van nationale strijd te spreken hoopte hij een brug te slaan naar andere Tsjechische ballingen, waarvan de na februari 1948 voor communisten als Pelikán zelf weggevluchte emigranten een niet onbelangrijk deel uitmaakten. Verder was het spelen van de nationale kaart erg aantrekkelijk in de strijd tegen een regime dat zo sterk op Moskou leunde.

In Tsjechoslowakije zelf ontpopte Zdeněk Mlynář, de voormalige partij-ideoloog, zich tot de toonaangevende figuur in de 'partij der uitgeslotenen'. Mlynář had vrij snel na de invasie zijn functies neergelegd en kreeg emplooi in het Nationale Museum, waar hij zich aan de bestudering van kevers mocht gaan wijden. Hij was de meest eloquente stem van een groep ex-politici die tegen haar wil had moeten plaatsnemen in de wachtkamers van de macht, maar de hoop koesterde dat haar excommunicatie van tijdelijke aard zou zijn. Wilde het nieuwe regime enige legitimiteit ontwikkelen, zo redeneerde zij, dan kon het niet volharden in de volledige afwijzing van de zo breed gedragen hervormingspolitiek. Tot een pacificatie kwam het echter niet. In de beruchte partijresolutie *Lering uit de crisis in partij en samenleving na het 13<sup>e</sup> Congres van de KSČ* uit 1970 werd ondubbelzinnig van een contrarevolutie gesproken, op touw gezet door 'rechtse en antisocialistische krachten', en daarmee velde de gezuiverde KSČ een vonnis over de Praagse Lente dat veel verder ging dan eerdere veroordelingen, die nog het stempel van compromissen met de hervormers hadden gedragen.<sup>218</sup> Nu het regime zich zo duidelijk als het tegenbeeld van de hervormers presenteerde en in de politieke processen van begin jaren zeventig had laten zien dat het

<sup>216</sup> Kundera, 'Český uděl', *Spisy* 3, 996.

<sup>217</sup> Jiří Pelikán, 'Jak dál' (1970), *Svědectví* 10 (1971) nr. 40, 575-577, aldaar 576.

<sup>218</sup> *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany* (Praag 1970).

bereid was hard af te rekenen met de schaarse tekenen van verzet, probeerden mensen als Mlynář om via de westerse linkse en communistische partijen Praag onder druk te zetten. In een open brief aan de ‘Europese communisten en socialisten’ schreef hij dat de hervormingspolitiek van ’68 naadloos aansloot bij de ‘revolutionaire naoorlogse poging van de KSČ om bij de opbouw van het socialisme de democratische tradities en doeleinden van het Tsjechoslowaakse volk te respecteren’, die ‘de onbetwiste en ondubbelzinnige steun van de grote meerderheid van de bevolking’ had gekregen.<sup>219</sup> Wie de politieke democratie in Tsjechoslowakije vervolgens had afgeschaft, liet Mlynář wijselijk buiten beschouwing. Net als Pelikán benadrukte hij het oorspronkelijk zo hoge democratische gehalte van het Tsjechoslowaakse communisme, dat vervolgens door de Sovjets was vervormd, waarna het in ’68 de weg naar zichzelf weer had teruggevonden. Een prettige bijkomstigheid van deze ‘theorie van de omweg’ was dat de verantwoordelijkheid van Tsjechoslowaakse communisten als Mlynář zelf voor de schaduwkanten van de recente geschiedenis werd geminimaliseerd.<sup>220</sup>

Deze interpretatie bleef niet onweersproken. Vanuit eigen kring werden de prominente ’68-ers regelmatig onder vuur genomen door Jaroslav Šabata, ook een verstoten partijlid, maar toch vooral een buitenstaander. Šabata, universitair docent psychologie, had het tijdens de Praagse Lente tot lokaal hoofd van de KSČ in Brno gebracht. Zijn eigengereidheid culmineerde in een geruchtmakend optreden tijdens de gedenkwaardige zitting van het Centraal Comité van 31 augustus 1968, waar de net uit Moskou teruggekeerde Dubček de aan de Sovjets toegezegde concessies verdedigde. Als één van de weinigen keurde Šabata dit zogeheten Moskouse protocol af en eiste het onmiddellijke vertrek van de bezettingsmacht, waarop Gustáv Husák, het latere gezicht van de normalisatie, hem te kijk zette als een onverantwoordelijke, wereldvreemde radicaal.<sup>221</sup>

In deze ervaring liggen de wortels van Šabata’s problematische relatie met de *reformní komunisti*, die naar zijn idee in wezen elitair waren, sterk de neiging hadden vanaf ‘boven’ te denken zonder naar de impulsen van ‘onderen’ te luisteren en daarom liever meehielpen de hervormingen ongedaan te maken dan de kant van het volk te kiezen. In de eerste jaren van de normalisatie raakte Šabata betrokken bij diverse oppositionele initiatieven, wat hij in 1972 met vijf jaar gevangenisstraf moest bekopen. Tijdens zijn gevangenschap zette hij zijn politieke activiteiten voort in oeverloze discussies met andere politieke gevangenen, zocht hij verschillende malen zonder succes de dialoog met het regime, en volbracht het kunststuk vanuit zijn cel een petitie naar de buitenwereld te smokkelen.<sup>222</sup>

Al voor die tijd, in een tekst uit 1970, had Šabata instemmend verwezen naar de houding van de Tsjechische elites tijdens het Habsburgse Rijk. Ook toen hadden de Tsjechen met machtige buitenlandse overheersers te maken, maar door zich constructief op te stellen en met de Habsburgers samen te werken, wisten zij behoorlijk wat autonomie te verkrijgen.

---

<sup>219</sup> Zdeněk Mlynář, ‘Otevřený dopis komunistům a socialistům Evropy’, *Listy* 7 (1976) nr. 3, 41-45, aldaar 43.

<sup>220</sup> Rupnik, ‘The roots of Czech stalinism’, 302-321.

<sup>221</sup> Kieran Williams, *The Prague Spring and its aftermath. Czechoslovak politics 1968-1970* (Cambridge 1997) 151. Jiří Pernes, *Takoví nám vládli. Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Brno 2003) 284.

<sup>222</sup> Jaroslav Mezník, ‘S Jaroslavem Šabatou na Borech’ in: *Profily. Jaroslav Šabata* (Samizdat; Praag 1980) 248-276.

Effectieve oppositie, concludeerde Šabata, had baat bij een gezonde dosis opportunisme. Oppositie volgens deze ‘Tsjechische weg’ moest pragmatisch zijn, een zo breed mogelijke nationale basis hebben, en proberen officiële structuren te infiltreren en naar haar hand te zetten.<sup>223</sup> Ze diende in de huidige omstandigheden echter ook socialistisch zijn en met die eis verschilde Šabata niet zoveel van de door hem zo fel bekritiseerde hervormingsgezinde communisten, die onder het mom van ‘realisme’ elk gemorrel aan het al maar waziger wordende socialisme van de hand wezen. Šabata meende echter dat de erfenis van het democratisch socialisme niet in goede handen was bij de ’68-ers, die hun eigen rol in de normalisatie nooit onder ogen hadden willen zien en eind jaren zeventig, in hun drang invloed te verwerven binnen *Charta*, opnieuw het kind met het badwater dreigden weg te gooien: ‘Een politieke oppositie die slechts nationale soevereiniteit, politieke democratie, economische en sociale zekerheden etc. in haar vaandel zou schrijven, zou onvermijdelijk als ‘rechts’ worden beschouwd – en terecht’.<sup>224</sup> Šabata wilde met zijn eigen concept van ‘democratisch zelfbestuur’ het ‘goede’ van de naoorlogse geschiedenis behouden en het ‘slechte’ achter zich laten, maar hoe dat in de praktijk eruit zou moeten zien bleef in nevelen gehuld. Waarschijnlijk ging zijn voorkeur uit naar een combinatie van een parlementair systeem op politiek niveau en zelfbestuur in de economie, maar met dergelijk exotische plannen stond hij vrijwel alleen.<sup>225</sup> Hoewel hij harde woorden sprak over het vermeende paternalisme van de oude garde en zich graag uitgaf voor een radicale democraat, was Šabata zelf ook niet vrij van betuttelende trekjes, getuige zijn aanbeveling dat ‘een terugkeer naar wat hier al eens geweest is’ te allen tijde moest worden voorkomen.<sup>226</sup>

De termen ‘boven’ en ‘onder’ om de politieke situatie te analyseren en het verwijt de eigen verantwoordelijkheid niet onder ogen te willen zien, groeiden uit tot vaste elementen in het Tsjechische debat over de Praagse Lente, en ze zouden ook gaan domineren in de discussies binnen dissidente kringen over de te volgen strategie. De gemeenschappelijke terminologie liet echter veel ruimte voor verschillende conclusies. In een polemische reactie op Kundera’s ‘Het Tsjechische lot’ zette Václav Havel zich af tegen de volgens hem typisch Tsjechische neiging onaangename realiteiten te ontvluchten door te zwelgen in een voorbij verleden of zich te beroepen op overmacht: ‘...we zijn zelf meester van ons lot, daar doen smoesjes over de zelfzuchtigheid van grootmachten, onze geografische positie of ons eeuwige lot tussen soevereiniteit en onderworpenheid te moeten balanceren niets aan af’.<sup>227</sup> Maar de dagen die Kundera ‘de mooiste week die we ooit hebben beleefd’ had genoemd, hadden ook

<sup>223</sup> Jaroslav Šabata, ‘Opozice a oportunismus’ (1970), *Diskuse* (1987) nr. 57, 1-6.

<sup>224</sup> Jaroslav Šabata, ‘Poznámky k ‘Poznámkám k situaci v Československu a k činnosti opozice’ Z. Mlynáře’ in: *Profily. Jaroslav Šabata* (Samizdat 1980) 115-143, aldaar 127.

<sup>225</sup> ‘Lebenslauf. Ein Gespräch zwischen Jean-Yves Trouvais und Petr Uhl’ in: Petr Uhl, *Die Herausforderung: eine sozialistische Alternative zur ‘Normalisierung’ in der CSSR: Plädoyer für eine politische Revolution und Arbeiter selbstverwaltung in Osteuropa* (Frankfurt am Main 1981) 19-33, aldaar 30-31. De originele versie van het interview is te vinden in: *Le socialisme emprisonné: une alternative socialiste à la normalisation* (Parijs 1980). In de Duitse vertaling is de naam van Uhls interviewer Jean-Yves Trouvais foutief als ‘Trouvais’ weergegeven.

<sup>226</sup> Šabata, ‘Poznámky k ‘Poznámkám’’, 126.

<sup>227</sup> Václav Havel, ‘Český úděl?’ (1969) in: Idem, *Spisy 3 Eseje a jiné texty z let 1953-1969* (Praag 1999) 888-897, aldaar 894.

Havel niet onberoerd gelaten. Zelf had hij die periode in Liberec doorgebracht, waar hij voor de lokale autoriteiten als een bezetene radiocommentaren en pamfletten had geschreven.<sup>228</sup> Havel was zeer onder de indruk geraakt van de algehele sfeer van solidariteit en genoot van de inventiviteit waarmee de plaatselijke bevolking de opmars van de binnentrekkende legers probeerde te frustreren. Achteraf bezien, zo meende hij in *Verhoor op afstand* (1986), was de ontvoering van de bijna volledige politieke top naar de Sovjet-Unie eigenlijk een geluk bij een ongeluk geweest; nu de weifelende leiding die almaar tot behoedzaamheid had gemaand was verdwenen, konden de initiatieven van onderaf zich ongestoord ontvouwen, met onverwacht resultaat.<sup>229</sup> Havels geloof in de onvermoede krachten die los konden komen zodra mensen hun lot in eigen hand namen, had zijn grond in deze week in Liberec.

Wantrouwen tegen de politieke elite was ook de toonsoort waarin *Achtenzestig* (1980) was gecomponeerd, een uitvoerige en bittere balans van de Praagse Lente van de hand van Petr Pithart.<sup>230</sup> De jurist Pithart (1941), lid van de partij maar te jong om vuile handen te hebben gemaakt, behoorde tot de naoorlogse generatie voor wie het leven niets dan moois in petto leek te hebben. Tot aan de zomer van '68 ging het hem voor de wind: wetenschappelijk medewerker aan de juridische faculteit, vast medewerker van het gezaghebbende blad *Literární Noviny* en lid van de door Mlynář geleide commissie die plannen voor politieke hervormingen moest ontwikkelen. Ten tijde van de inval was Pithart met een gezelschap op excursie in Israel. Toen ze het nieuws hoorden, lieten de verbouwereerde reizigers hun bus naar de Tsjechoslowaakse ambassade rijden en overbrugden de tijd met het zingen van Tsjechische volksliedjes.<sup>231</sup> Deze van nationale sentimenten vervulde primaire reactie klonk in het bijna tien jaar later geschreven *Achtenzestig* nog duidelijk door. Ook Pithart ging terug naar de Slag bij de Witte Berg, waar het doodvonnis van de Tsjechische aristocratie was getekend. Een enkele uitzondering als Masaryk daargelaten had het de Tsjechische natie sindsdien altijd ontbroken aan staatslieden in de ware zin van het woord, waarmee Pithart op politici doelde die de kunst van het mogelijke verstonden. Politiek kon zo het speelveld van intellectuelen worden, en die waren daar met hun voorkeur voor van de realiteit losgezongen abstracte concepten volledig ongeschikt voor. De geestdrift waarmee grote delen van de intellectuele elite het communisme in het zadel hadden geholpen was hiervan een schrijnend voorbeeld. Van de concrete gevolgen van dit enthousiasme, die, zo hadden de jaren vijftig uitgewezen, nog wel eens bloedige randjes konden hebben, hadden ze naderhand geen rekenschap gegeven. Dat dreigde zich in het geval van de Praagse Lente te herhalen, aldus Pithart, die zelf in september '68 zijn partijlidmaatschap had opgegeven. De militaire inval had de vraag wie verantwoordelijk was voor het beleid dat tot zulke rampzalige resultaten had geleid, ten onrechte naar de achtergrond gedrongen.<sup>232</sup>

---

<sup>228</sup> Zie voor Havels activiteiten in Liberec: John Keane, *Václav Havel. A political tragedy in six acts* (New York 2000) 212-219.

<sup>229</sup> Havel, 'Dálkový výslech', *Spisy 4*, 810.

<sup>230</sup> Petr Pithart, *Osmádesátý* (Praag 1990). De eerste uitgave verscheen in 1980 onder het pseudoniem 'J. Sládeček' in Keulen.

<sup>231</sup> 'Pithart: Mysleli jsme, že s námi Rusové hrají poker', *Lidové Noviny* (23 augustus 2003).

<sup>232</sup> Pithart, *Osmádesátý*, 22-36.

Het voor Pithart zo cruciale thema van individuele verantwoordelijkheid had hij al eens aangesneden in een eerder werk, *Ter verdediging van de politiek* (1973), geschreven in een tijd dat hij noodgedwongen de kost verdiende bij het waterbedrijf.<sup>233</sup> Daarin maakte hij een onderscheid tussen politiek en ideologie, waarbij politiek volgens Pithart bestond uit het nuchter analyseren van maatschappelijke vraagstukken en tegen elkaar afwegen van mogelijke oplossingen. Door te kiezen tussen de beschikbare opties wordt verantwoordelijkheid genomen. Deze opvatting van politiek draagt de sporen van een kort maar intensief studieverblijf in Oxford, waar Pithart een grote bewondering had opgevat voor de Angelsaksische politieke traditie, die zich volgens hem kenmerkte door een weldadig pragmatisme en doordrongen was van het besef dat in een wereld die weinig zekerheden kende, behoedzaamheid het eerste gebod van de politicus diende te zijn. ‘Ideologie’ daarentegen ontliet de zware last van authentieke verantwoordelijkheid door te vluchten in aan de schrijftafel ontworpen schijnzekerheden. Dat de recente geschiedenis volgens Pithart te lijden had onder een overdosis ideologie, behoeft geen betoog.

Vele jaren later beschouwde Pithart *Ter verdediging van de politiek* als het eerste teken van een nog ‘onbewust conservatisme’.<sup>234</sup> Inderdaad is het anti-utopische karakter van zijn denken onmiskenbaar. Typerend is het motto dat Pithart zijn boek had meegegeven: ‘Het is niet zo belangrijk waar je in gelooft, waar je van overtuigd bent, maar hoe je gelooft, hoe je ergens van overtuigd bent’. Deze woorden van de Amerikaanse psycholoog Milton Rokeach indachtig haalde Pithart de schouders op over kwesties als ‘wel of geen socialisme’. Politieke programma’s waren onbelangrijk, het ging erom of die op de door Pithart bedoelde ‘politieke’ manier werden uitgedragen, zonder fanatisme en met tolerantie voor andersdenkenden. Stijl ging voor inhoud, *was* misschien wel voor een groot deel inhoud. Het was de vraag of zo’n in feite prepolitiek standpunt als leidraad voor concreet handelen kon dienen. Hadden oppositiebewegingen in een communistische dictatuur niet juist grote behoefte aan een doordacht politiek alternatief? Over deze kwestie werd binnen *Charta*, dat Pithart als één van de eersten had ondertekend, herhaaldelijk flink gediscussieerd. De door Pithart bepleite nadruk op politieke stijl maakte het echter wel mogelijk coalities te sluiten met onverwachte bondgenoten, om het even uit welk levensbeschouwelijk kamp zij afkomstig waren.

In dat licht moet ook Pitharts steun aan het in 1978 opgestelde manifest ‘Honderd jaar Tsjechisch socialisme’ worden gezien, waaronder ook de namen Šabata en Havel prijken, samen met onder andere de protestantse filosofe Božena Komárková, de dominee Jan Šimsa en de priester Jakub Trojan, en de sociaal-democraten Rudolf Battěk en Přemysl Janýr. Hoewel dit manifest, door aan de oprichting van de Tsjechoslowaakse Sociaal-Democratische Partij in 1878 te herinneren, het monopolie van de KSČ op de linkse traditie ondergroef, moet het niet als teken van een hernieuwd socialistisch engagement worden gezien. Zo stipte het

---

<sup>233</sup> Petr Pithart, *Obrana politiky* (Praag 1990). Het oorspronkelijke manuscript, dat in een samizdatuitgave circuleerde, stamt uit 1973.

<sup>234</sup> Zie zijn nawoord uit 1990 in: Pithart, *Obrana politiky*, 275-276.

manifest vooral de niet exclusief linkse punten uit het oorspronkelijke partijprogramma aan, zoals vrije verkiezingen, vrijheid van meningsuiting en gelijkheid voor de wet.<sup>235</sup>

Een bewust vaag gehouden ‘socialisme’ bleek anno 1978 een etiket waarachter zeer uiteenlopende figuren zich, zij het schoorvoetend, wilden scharen. Toen Jaroslav Šabata, in een interview dat hij in zijn hoedanigheid van *Charta*-woordvoerder gaf, het manifest aanvoerde als bewijs voor het socialistische karakter van de Tsjechische oppositie, werd hij echter direct teruggefloten door andere chartisten.<sup>236</sup> Er waren niet veel dissidenten die zichzelf openlijk ‘rechts’ noemden, ook al kreeg Havel in de jaren tachtig naar eigen zeggen vaak te horen dat *Charta* niet pro-Amerikaans genoeg was.<sup>237</sup> Er waren echter genoeg mensen –soms zelf voormalige communisten– die het reilen en zeilen van de vroegere partijprominenten nauwlettend in de gaten hielden.<sup>238</sup> Zeker in kringen van geëmigreerde Tsjechen dook het verwijt dat *Charta* te veel ruimte gaf aan oud-KSČ-leden regelmatig op.<sup>239</sup> De scheidslijnen in de Tsjechische oppositie hadden doorgaans meer te maken met tactische meningsverschillen dan met conflicten over politiek, al vielen die twee dimensies soms moeilijk uit elkaar te houden. De mensen achter het liberaal georiënteerde samizdatblad *Ineditní sborníky* (Ongeredigeerde bundels) hielden bijvoorbeeld afstand tot *Charta* omdat ze haar eisen aan de KSČ te radicaal en daarom onrealistisch vonden, niet omdat ze het er inhoudelijk mee oneens waren. Sommige chartisten vonden die terughoudendheid verwerpelijk omdat die in de praktijk op steun aan het regime zou neerkomen.<sup>240</sup>

### *Die Alternative*

Alle controverses ten spijt was er in Tsjechoslowakije een debat over de Praagse Lente ontstaan dat niet alleen binnen, maar ook tussen de verschillende fracties dissidenten werd gevoerd. Dit overkoepelende kader ontbrak in de DDR, evenals de nationale lading. Debatten over de levensvatbaarheid van het socialisme speelden zich af in verschillende, vaak van elkaar geïsoleerde milieus. Anders dan de Tsjechische ‘partij der uitgeslotenen’, voor wie de ‘ideeën van 1968’ als referentiekader dienden, beschikten de Oost-Duitse revisionisten niet over een stramien dat hun denken samenhang verleende en als provisorisch politiek programma kon dienen. Zij konden zich niet in een comfortabel wij-zij schema nestelen, dat alles wat fout was gegaan op het conto van de Sovjets schreef. Waar het voor de Tsjechen

---

<sup>235</sup> ‘Sto let českého socialismu’, *Listy* 8 (1978) nr. 3-4, 67.

<sup>236</sup> ‘Extrablatt: Rozhovor s mluvčím Charty Jaroslavem Šabatou’, *Listy* 8 (1978) extra nummer, 33-35, aldaar 35. Er bestaat overigens twijfel over de juistheid van zowel de originele Duitse versie van het interview als de in *Listy* afgedrukte vertaling. Zie: Skilling, *Charter* 77, 38.

<sup>237</sup> Václav Havel, ‘Dvě poznámky o Chartě 77’ (1986) in: Idem, *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970-1989*.

*Dálkový výslech* (Praag 1999) 623-629, aldaar 629. Nederlandse versie: ‘Twee aantekeningen over Charta 77’ in: Václav Havel, *Naar alle windstreken* (Baarn 1990) 219-224.

<sup>238</sup> Zie bijvoorbeeld de felle aanval van de chartist en historicus Jan Tesař op Jiří Hájek. Renner, *Tsjechoslowakije na 1945*, 151-152.

<sup>239</sup> Zie bijvoorbeeld de open brief uit 1986 waarin enkele vooraanstaande dissidenten zich uitspreken tegen de herhaaldelijke aanvallen op Jiří Hájek in het emigrantenblad *Právo lidu*. ‘Dopis ‘Právu lidu’’, *Listy* 16 (1986) nr. 4, 79.

<sup>240</sup> ‘Sborníky konstruktivní, nebo realistické?’ in: Miroslav Vaněk ed., *Hledání naděje (1978-1987). Výběr z ineditních sborníků* (Praag 1993) 241-250, aldaar 242-245.



mogelijk was te denken dat zij zonder inmenging van buitenaf al lang een menselijk socialisme zouden hebben gerealiseerd, daar beseftte met name de oudere generatie Oost-Duitse dissidenten maar al te goed dat de DDR zonder de Sovjet-Unie niet eens had bestaan. Zij had daarom moeite de grondwettelijk vastgelegde ‘onverbreekelijke vriendschapsbanden’ door te snijden, hoewel ook in de DDR het sovjetmodel niet langer heilig was. Na de Praagse Lente stond de ‘nationale weg naar het socialisme’ weer op de agenda. De contouren van die weg bleven echter vaag.

Het beroemdste Oost-Duitse kind van de Praagse Lente is ongetwijfeld Rudolf Bahro, die in 1977 de wereldpers haalde met zijn boek *Die Alternative*.<sup>241</sup> Het partijlid Bahro moest deze *Kritik des real existierenden Sozialismus*, zoals de ondertitel luidde, bekopen met een kleine twee jaar gevangenis, gevolgd door een enkele reis West-Duitsland. Bahro groeide uit tot een symbool van oppositie, maar zijn verhouding tot de SED was gecompliceerd. Al op zijn zestiende was hij kandidaat-lid geworden en ontwikkelde zich tot een bevlogen communist, die tijdens zijn studie filosofie goed vertrouwd raakte met de marxistische klassiekers. Hoewel Chroesjtsjovs onthullingen op de Twintigste Partijdag Bahro een zenuwinzinking hadden bezorgd, bleken de twijfels van tijdelijke aard. Bahro was van het slag intellectuelen dat zich de voor de vroege Koude Oorlog zo kenmerkende agressieve zwart-wit retoriek niet uit opportunisme, maar uit innerlijke overtuiging eigen maakte. Zijn verbijstering was dan ook groot toen in 1958 een met stalinistische clichés doorspekte recensie van zijn hand niet geplaatst werd vanwege ‘rabiaten Grobheit und Linkssektiererei’.<sup>242</sup> Bahro nam daar geen genoegen mee en ging hogerop verhaal halen, wat hem alleen maar verder in de problemen bracht; ternauwernood ontsnapte hij aan een officiële berisping van de partij.

De episode is karakteristiek voor Bahro’s eigenzinnigheid en zijn gebrekkige antenne voor de grenzen van wat gezegd kon worden. Beide eigenschappen zouden hem vaker parten spelen. In 1965 was Bahro plaatsvervangend hoofdredacteur geworden van *Forum*, het blad van de communistische jeugdbeweging *Freie Deutsche Jugend* (FDJ). Zijn veelbelovende carrière werd in de knop gebroken toen hij tegen veler advies in *Kipper Paul Bach* liet afdrukken, een kritisch toneelstuk van zijn vriend Volker Braun. Het schandaal dat daarop volgde, kostte hem zijn baan. Toch kan in Bahro moeilijk een martelaar van het vrije woord worden gezien. Nog maar enkele maanden eerder had hij voor een rel gezorgd door zich onbarmhartig hard uit te laten over enkele gedichten vol twijfel van Günter Kunert, die volgens Bahro schadelijk en onmarxistisch waren.<sup>243</sup> Het voor Bahro cruciale verschil tussen beide schrijvers school in de politieke lading. Uit Kunerts gedichten sprak een defaultisme dat hem razend maakte, maar Brauns dialectisch opgezette stuk, dat grote menselijke dilemma’s schetste maar wel uitmondde in een vastberaden keuze voor het socialisme, kon op zijn

---

<sup>241</sup> Rudolf Bahro, *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus* (Keulen en Frankfurt am Main 1977). In het vervolg wordt verwezen naar een herdruk uit 1980 (Reinbek bei Hamburg).

<sup>242</sup> Guntolf Herzberg en Kurt Seifert, *Rudolf Bahro. Glaube an das Veränderbare. Eine Biographie* (Berlijn 2002) 46.

<sup>243</sup> Herzberg en Seifert, *Rudolf Bahro*, 81-87.

waardering rekenen. Vanuit die optiek moet ook Bahro's enthousiasme voor de hervormingen in Tsjechoslowakije worden begrepen, die hij op verschillende partijbijeenkomsten openlijk durfde te verdedigen.<sup>244</sup> Bahro was een revisionist in hart en nieren, die niet twijfelde aan het communistische project, maar wel geloofde dat het marxisme permanent verder ontwikkeld moest worden, waarbij hij graag gebaande paden verliet. In Tsjechoslowakije leek er meer ruimte te komen voor dergelijke vrijdenkerij, en dat stemde hem hoopvol. Het dramatische einde van de Praagse Lente trof hem diep: 'In den ersten Stunden und Tagen nach der Intervention hat sich für immer etwas in mir verändert. Jedenfalls wollte ich ihnen nun eine Antwort liefern, gegen die sie ideell so ohnmächtig sein sollten, wie wir es waren gegen ihre Panzer'.<sup>245</sup> *Die Alternative* zou het resultaat van dit voornemen worden.

Veel aandacht voor Bahro richtte zich op het sensationele gegeven dat de SED door één van haar eigen leden de maat werd genomen, en ging zo voorbij aan het feit dat *Die Alternative* geenszins als afscheid van het marxisme was bedoeld, maar juist als nieuw begin. Bahro's kritiek op de DDR was slechts een opstapje. Niet gehinderd door enige bescheidenheid zag hij het als zijn taak de in bureaucratische netten verstrikt geraakte communistische utopie vlot te trekken en nieuw leven in te blazen. De kern van die utopie bestond voor hem uit het opheffen van de geestdodende arbeidsdeling die aan de basis ligt van elke klassenmaatschappij. In de landen van het reëel bestaande socialisme waren de productiemiddelen weliswaar in gemeenschappelijk bezit gebracht, de arbeidsdeling was onaangetast gebleven. Met socialisme had de bestaande situatie niets te maken, daarvoor waren veranderingen van de productiewijze nodig die zo fundamenteel waren dat Bahro van een 'cultuurrevolutie' sprak, die intellectueel uitdagende arbeid binnen ieders bereik moest brengen.<sup>246</sup> Aan de bestaande communistische partijen vertrouwde hij dit ambitieuze project niet toe: 'Die herrschenden Parteiapparate haben so mit dem Kommunismus zu tun wie der Großinquisitor mit Jesus Christus'.<sup>247</sup> Hij pleitte daarom voor een nieuwe organisatie van beroepsrevolutionairen, een *Bund der Kommunisten*, die volgens de krankzinnig optimistische Bahro op een massale aanhang zou kunnen rekenen. Dat geloof doet naïef aan, maar zoals andere revisionisten uit deze tijd schoof Bahro twijfels over het draagvlak voor zijn ideeën achteloos terzijde met een verwijzing naar de populariteit van de KSČ in 1968.<sup>248</sup>

*Die Alternative* was uitdrukkelijk bedoeld als theoretisch fundament voor communistische oppositie in de landen van het Oostblok. Daarmee richtte Bahro zich ook tot de dissidenten in Tsjechoslowakije. Hoewel Petr Uhl ervoor zorgde dat er al snel een Tsjechische samizdat-uitgave van *Die Alternative* kwam, lijkt Bahro weinig indruk te hebben gemaakt in het land dat hem zoveel inspiratie had gegeven. Vanuit zijn ballingschap verbaasde Jiří Pelikán zich erover dat Bahro onbekommerd de Praagse Lente als positief referentiepunt gebruikte en niet leek in te zien dat de perspectieven voor hervormingen door

---

<sup>244</sup> Ibidem, 99-100.

<sup>245</sup> Rudolf Bahro, 'Selbstinterview' in: *Rudolf Bahro. Eine Dokumentation* (Keulen en Frankfurt am Main 1977) 56-73, aldaar 71.

<sup>246</sup> Bahro, *Die Alternative*, 212-231.

<sup>247</sup> Ibidem, 295.

<sup>248</sup> Ibidem, 308.

de militaire interventie aanzienlijk waren verslechterd: ‘Der Kommunismus ist für die Völker Osteuropas allzusehr mit dem Stalinismus und mit der Hegemonie der Sowjetunion verknüpft, als daß er in einer beliebigen Form, auch nach einer Wiedergeburt, wieder positiv entgegengenommen werden könnte’.<sup>249</sup> Alleen in vrije verkiezingen zouden de communisten volgens Pelikán kunnen proberen het verloren vertrouwen te herwinnen. Het paste dan ook niet hen wederom een bevoorrechte rol te geven, zoals Bahro, in wiens ogen burgerlijke democratie een stap terug zou zijn, van plan was. Overigens werd Pelikáns onvoorwaardelijke bekentenis tot politieke democratie –die zeker te maken zal hebben gehad met het feit dat hij in Italië inmiddels was toegetreten tot de sociaal-democratische partij, waarvoor hij zelfs in het Europees Parlement zat– niet door al zijn vroegere companen gedeeld. Toch lijkt zijn nuchtere reactie typerend voor de manier waarop de Tsjechen tegen de dromer Bahro aankeken. In de Tsjechische samizdattijdschriften, waar al niet veel aandacht voor Oost-Duitsland was, komt men zijn naam nauwelijks tegen. Zonder inhoudelijk op *Die Alternative* in te gaan, sloot *Charta 77* zich bij de internationale protesten tegen Bahro’s arrestatie aan, maar liet het daarbij.<sup>250</sup>

In de DDR werd Bahro een begrip. Nog voor het verschijnen had Bahro zijn boek aan enkele prominente Oost-Duitse schrijvers en wetenschappers gestuurd, en de storm van publiciteit die opstak bij het verschijnen zorgde ervoor dat *Die Alternative* verplichte kost werd binnen verlichte kringen van de SED. Daarbuiten vond zijn boek, dat in illegale kopieën circuleerde, gretig aftrek in de halflegale kringen van kritische hervormers, die rond deze tijd nog bestonden. Maar ook later, in de jaren tachtig, werd *Die Alternative* in talloze ondergrondse gespreksgroepen en seminars gelezen en besproken. De weerklank in dit circuit, dat natuurlijk maar een fractie van de Oost-Duitse bevolking uitmaakte, duidt op een grote vraag naar theoretisch onderbouwde kritiek. Anders dan in Tsjechoslowakije leefde die behoefte ook bij een jongere generatie. Voor Werner Fischer (1950), één van de latere oprichters van de bekende mensenrechtengroep *Initiative Frieden und Menschenrechte* (IFM), school de aantrekkingskracht van Bahro’s werk erin dat hij, net als Havemann, het SED-regime scherp bekritiseerde zonder anticommunistische stellingen te betrekken. Dat laatste had hij tegen op bijvoorbeeld het Poolse *Solidarność*.<sup>251</sup> Tina Krone (1957), die later actief zou zijn in één van de meest uitgesproken linkse alternatieve groepen, dankte naar eigen zeggen aan Bahro ‘die herrliche Einsicht, daß, wer gegen die Bonzen in der DDR war, nicht automatisch auf der Seite des Klassenfeindes stehen musste’.<sup>252</sup>

<sup>249</sup> Jiří Pelikán, ‘Zu Bahros Auffassungen über die Veränderungen in Osteuropa’ in: Ulf Wolter ed., *Antworten auf Bahros Herausforderung des ‘realen Sozialismus’* (Berlijn (West) 1978) 128-144, aldaar 134. Pelikán was, net als Zdeněk Mlynář, wel één van de sprekers op een in 1978 in West-Berlijn gehouden congres over Bahro. Zie: *Der Bahro-Kongress: Aufzeichnungen, Berichte und Referate*, Komitee für die Freilassung Rudolf Bahros ed. (Berlijn (West) 1979).

<sup>250</sup> *Charta 77*, ‘Bahrovský kongres, Charta 77 a KSS (KOR)’, *Informace o Chartě 77 2* (1979) nr. 1, 21.

<sup>251</sup> Christian Joppke, ‘Interview mit Werner Fischer, 27. Juni 1991, Ost-Berlin’, Hoover Institution Archives (HIA), Christian Joppke Collection, doos 1, 1-3.

<sup>252</sup> Tina Krone, ‘Die geschichtlichen und biographischen Auswirkungen des Buches *Die Alternative*: ‘Wer nicht für uns ist, ist gegen uns’’, *Horch und Guck 7* (1998) nr. 22, 23-25.

Daarmee is de voor de DDR in alle opzichten zo belangrijke concurrentieverhouding tot het Westen aangestipt, die veel (potentiële) dissidenten in gewetensnood bracht. Deze dimensie ontbrak in Tsjechoslowakije niet geheel, ook daar werden tegenstanders van het regime steevast afgeschilderd als agenten van het Westen, maar dat maakte in het algemeen niet veel indruk. Met obligate verwijzingen naar vijandige buitenlandse mogendheden, die achter de schermen de dissidenten zouden aansturen en financieren, werd geprobeerd de suggestie van landverraad te wekken. Dat klonk in Tsjechoslowakije niet erg geloofwaardig uit de mond van een regime dat overeind werd gehouden door sovjet tanks. In Oost-Duitsland sorteerde deze tactiek meer effect, zeker bij dissidenten die moeite hadden te breken met het door het DDR-regime uitgedragen zelfbeeld van laatste socialistische bastion op de grens met het imperialisme. Zij waren erg gevoelig voor het verwijt het Westen in de kaart te spelen. Zelfs de stukken van Robert Havemann, die met zijn vele optredens in de westerse media grondig had gebroken met het onder communisten bestaande taboe op de 'kapitalistische pers', zijn doortrokken van deze spanning. Niet voor niets deden communisten die met de SED in conflict kwamen er in de meeste gevallen liever het zwijgen toe. Bahro was een uitzondering op deze regel en bood zo een uitweg uit de apathie die veel twijfelaars in haar greep had.

Ondanks de grote belangstelling voor zijn werk heeft Bahro niet echt school gemaakt. Zelf verdween hij eerst in de gevangenis en later naar de Bondsrepubliek, maar ook zijn ideeën zijn niet door anderen overgenomen of verder ontwikkeld. Achteraf gezien was hij de laatste grote theoreticus van de Oost-Duitse oppositie en heeft hij vooral bijgedragen aan de intellectuele emancipatie van ontevreden. De weg naar oppositie verliep in de DDR vaak via het tegendraads lezen van de gecanoniseerde werken en Bahro had daar een indrukwekkend voorbeeld van geleverd dat tot navolging uitnodigde. Zo zette de jonge theoloog en dominee Markus Meckel (1952), die in 1989 de sociaal-democratische partij in de DDR zou heroprichten, zich nog eind jaren zeventig aan een intensieve lectuur van *Das Kapital*, iets waar de meeste Tsjechische dissidenten verwonderd van zouden opkijken.<sup>253</sup> In dezelfde tijd vond de met Bahro bevriende Guntolf Herzberg (1940), een in ongenade gevallen filosoof die later in diverse vredesgroepen actief zou zijn, troost in de intensieve studie van Lenin.<sup>254</sup>

Net als de door Bahro zo gekoesterde Praagse Lente werd het lezen van *Die Alternative* voor velen een station op weg naar meer distantie tot het regime, en bij enkelen zelfs de opmaat tot verdere radicalisering. Die nam vaak de vorm aan van een ideologische zwerftocht die op zeer uiteenlopende plekken kon eindigen. Want ook dat is typisch voor het politiek alternatieve milieu in de DDR: het inzicht dat het socialisme bij de SED niet in goede handen was mocht dan gemeengoed zijn geworden, daarna hield de overeenstemming vrij snel op. Dat begon al met een heet hangijzer als de omgang met de stalinistische erfenis. Die

---

<sup>253</sup> Thomas Banchoff, 'Interview with Markus Meckel, June 10, 1991, Bonn', HIA, GDR Oral History Project, doos 5, 7-10.

<sup>254</sup> Guntolf Herzberg 'Einen eigenen Weg gehen. Oder weggehen' in: Kroh ed., '*Freiheit ist immer Freiheit...*', 59-87, aldaar 67.

werd in de DDR vooral verzwegen, en ook bij de bekendste dissidenten ontbrak het antistalinistische fundament dat in Tsjechoslowakije richting gaf aan het denken. Zo afficheerde Havemann zich weliswaar als antistalinist, maar legde hij wel een aanzienlijk deel van de rekening voor de stalinistische verschrikkingen bij de ‘ungeheuren äußeren Belastungen’ waaraan de prille Sovjet-Unie had bloot gestaan en waartegen, zo wist hij, ook een burgerlijke democratie niet bestand zou zijn geweest.<sup>255</sup> En Bahro bedekte veel, heel veel met de mantel der ‘historische noodzakelijkheid’; de miljoenen doden van de goelag waren voor hem niet meer dan de onvermijdelijke prijs voor de industrialisering van het ‘half-Aziatische’ Rusland.<sup>256</sup> Maar ook over de noodzaak van democratisering bestond geen consensus. Voor Bahro was politieke democratie een gepasseerd station, Havemann was ervan overtuigd dat het socialisme door vrije verkiezingen en persvrijheid binnen de kortste keren zijn aantrekkingskracht zou heroveren. Illustratief voor de verwarring is de *Werdegang* van Wolfgang Templin (1948), die voorbestemd leek voor een loopbaan in het ideologische kader van de SED. Templin was in 1970 een studie filosofie begonnen en werd lid van de partij. Hij was in deze tijd enige jaren informant voor de Stasi, maar brak deze contacten af toen hij verzeild raakte in een trotskistische studentengroep. In 1976/77 bracht Templin een jaar door in Polen, waar hij kennis maakte met sympathisanten van het *Komitet Obrony Robotników* (KOR; Comité ter Verdediging van Arbeiders), de Poolse burgerrechtenbeweging. In een interview uit 1991 noemde Templin deze tijd een cruciale ervaring, die hem de relativiteit van politieke meningsverschillen had doen inzien. Publieke kritiek op het regime was des te effectiever wanneer ze door een zo breed mogelijke basis werd gedragen, en dus was het zaak contacten met andersdenkenden te leggen.<sup>257</sup> Na zijn terugkeer knoopte hij inderdaad verbindingen aan met kerkelijke vredesgroepen, maar bleef toch nog lang binnen de officiële structuren. In 1983 stapte Templin, inmiddels werkzaam aan het Instituut voor Filosofie van de Academie der Wetenschappen, op demonstratieve wijze uit de SED en benadrukte in de brief waarin hij zijn lidmaatschap opzegde zijn ongebroken communistische overtuigingen.<sup>258</sup> Twee jaar later stond hij aan de wieg van de *Initiative Frieden und Menschenrechte*, die van alle Oost-Duitse oppositiegroepen het duidelijkst afstand nam van de SED.

Templin had zich van een weifelend partijlid tot één van de actiefste tegenstanders van het SED-regime ontwikkeld. Dat de omgekeerde weg ook mogelijk was, moge blijken uit de bizarre levensloop van enkele Oost-Duitse jongeren die hadden geprotesteerd tegen de inval in Tsjechoslowakije en daarvoor gevangenisstraf hadden gekregen. Onder hen bevonden zich enkele kinderen van hooggeplaatste functionarissen zoals Erika Berthold, dochter van de directeur van het Instituut voor Marxisme-Leninisme, en Thomas Brasch, wiens vader plaatsvervangend minister van Cultuur was, maar ook Frank en Florian Havemann, de beide

---

<sup>255</sup> Robert Havemann, *Morgen. Die Industriegesellschaft am Scheideweg. Kritik und reale Utopie* (München 1980) 42.

<sup>256</sup> Bahro, *Die Alternative*, 96-99.

<sup>257</sup> John Torpey, ‘Interview with Wolfgang Templin, August 29, 1991’, HIA, GDR Oral History Project, doos 7.

<sup>258</sup> Torpey, ‘Interview with Wolfgang Templin’, ‘, HIA, GDR Oral History Project, doos 7.

zonen van Robert Havemann. Vrijwel allemaal kwamen ze na korte tijd weer vrij, en enkelen richtten gezamenlijk een commune op waar ideologische discussies een belangrijk deel van het dagelijks leven uitmaakten. Aanvankelijk stonden die nog in het teken van een democratisch socialisme in de geest van Havemann en Biermann, die regelmatig over de vloer kwamen in de commune, maar toen zette een drastisch herbezinningsproces in. Had de Praagse Lente niet bewezen dat het wel degelijk mogelijk was de communistische partij van binnenuit te veranderen? Was het daarom niet zinloos en zelfs schadelijk haar openlijk af te vallen? Uit de nieuwe inzichten werden radicale conclusies getrokken: Havemann en Biermann werden tot 'revisionisten' bestempeld en de toegang tot de commune ontzegd. Hun boeken belandden in de oven tijdens de rituele verbranding waarmee deze bekering werd bezegeld.<sup>259</sup> Frank Havemann, die zijn vader tien jaar lang niet meer zou spreken of zien, zag hoopvolle perspectieven voor het socialisme in de Derde Wereld, Fidel Castro's Cuba voorop. Democratisering was niet meer zo belangrijk, die kon wachten totdat de revolutie wereldwijd had gezegevierd.<sup>260</sup> Erika Berthold zou alsnog lid van de SED worden en haar communegenoot Klaus Labsch bracht het zelfs tot informant van de Stasi, wat hij als de ultieme triomf vierde:

'Daß die Staatssicherheit an uns alle einzeln herantrat und uns um Mitarbeit bat, war für uns natürlich der allerletzte Beweis: Jetzt haben wir es geschafft. [...] Jetzt sind wir nicht mehr die Außenseiter und ewig Beargwöhnten. Jetzt sind wir endlich da, wo wir hin wollten'.<sup>261</sup>

Zo kon een episode die bij de één het definitieve afscheid van de partij inluidde, bij de ander als argument voor toetreding tot diezelfde partij gelden. De Praagse Lente bood argumenten voor en tegen de stelling dat het communisme hervormd kan worden, voor en tegen ouvertures in de richting van de partij, voor en tegen het afzweren van politiek überhaupt en werd zo een grabbelton met voor elk wat wils.

## **Eurocommunisme**

Nu het licht niet langer uit het Oosten kwam, verschoof de blik van revisionistische dissidenten naar West-Europa, waar met name de Franse, Italiaanse en Spaanse communistische partijen zich gedurende de jaren zeventig steeds onafhankelijker van de

---

<sup>259</sup> Franziska Groszer, 'Aufbruch und andere Brüche. Die Kommune 1 Ost' in: Heinrich-Böll-Stiftung en Feministisches Institut ed., *Wie weit flog die Tomate? Eine 68erinnen-Gala der Reflexion* (Berlijn 1999) 141-153, aldaar 149-150.

<sup>260</sup> Rainer Land en Ralf Possekel, *Fremde Welten. Die gegensätzliche Deutung der DDR durch SED-Reformer und Bürgerbewegung in den 80er Jahren* (Berlijn 1998) 221. Florian, Havemanns andere zoon, rekende na zijn emigratie naar West-Duitsland in een artikel in *Der Spiegel* met zijn vader af en voegde daar onlangs nog een massieve roman aan toe. Zie: "Alle machen aus meinem Vater einen Fall". Florian Havemann über Robert Havemann und dessen SED-Kritik', *Der Spiegel* (1978) nr. 44, 121-130. Florian Havemann, *Havemann* (Frankfurt am Main 2007). Katja Havemann en Joachim Widmann, *Robert Havemann oder Wie die DDR sich erledigte* (München 2003) 220-221.

<sup>261</sup> Geciteerd in: Groszer, 'Aufbruch und andere Brüche', 152.

Sovjet-Unie waren gaan opstellen. Ze hadden de revolutionaire koers afgezworen en verkondigden dat het socialisme ook via parlementaire weg te bereiken zou zijn, waarbij samenwerking met andere, progressief ingeschatte partijen niet langer uit den boze was. Deze toenaderingspogingen tot andersdenkenden gingen gepaard met het opgeven van aanspraken op de absolute waarheid. De gepantserde, door Moskou gecanoniseerde versie van het marxisme-leninisme was niet langer onaantastbaar, maar inzet van discussie. Klinkende verkiezingsoverwinningen van de Italiaanse communisten in 1975 en 1976 leken de juistheid van deze koers te bevestigen.<sup>262</sup>

De wortels van deze als ‘eurocommunisme’ bekend geworden stroming gingen terug tot de jaren vijftig. Nadat Chroesjtsjovs destalinisatie de onfeilbaarheid van het sovjetcommunisme al op losse schroeven had gezet, leek de opheffing van de Cominform in april 1956 een verder signaal dat meer autonomie voor de afzonderlijke communistische partijen in het verschiep lag. In een interview uit datzelfde jaar lanceerde Palmiro Togliatti, de leider van de Italiaanse communistische partij, de term ‘polycentrisme’, waarmee hij wilde aanduiden dat de tijden van één onbetwist machtscentrum binnen de internationale communistische beweging voorbij dienden te zijn. Na de inval in Hongarije bond Togliatti in en verstomde deze retoriek, maar het gezag van de Sovjets zou nooit meer zo vanzelfsprekend worden als in de tijden van Stalin.<sup>263</sup> De verwijdering van Moskou raakte in een stroomversnelling door de militaire inval in Tsjechoslowakije, die door de meeste West-Europese communisten werd afgekeurd.

De toegenomen assertiviteit van de West-Europese communisten was aan de andere kant van het IJzeren Gordijn niet onopgemerkt gebleven. In *Die Alternative* voorspelde Bahro dat het eurocommunisme hervormers binnen de SED zou aanmoedigen uit hun schulp te kruipen.<sup>264</sup> Inderdaad schijnt menig Oost-Duits partij-intellectueel van het eurocommunisme gecharmeerd te zijn geweest, maar dergelijke onderstromingen bereikten nooit het oppervlakte van de SED. In Tsjechoslowakije zagen de ’68-ers hoe hun geëmigreerde kameraden van weleer regelmatig de mogelijkheid kregen op te treden in door de Italiaanse en Spaanse communisten bestierde media.<sup>265</sup> Dat leidde tot woedende reacties van de Tsjechoslowaakse autoriteiten, maar zorgde er ook voor dat groepen binnen het ex-communistische milieu het fenomeen eurocommunisme zo aandachtig gingen volgen dat ze in dissidente kringen als ‘euráci’ bekend kwamen te staan.<sup>266</sup> Zij keken reikhalzend uit naar de oorspronkelijk voor 1973 geplande conferentie van Europese communistische partijen, waar, zo hoopten zij, de westerse communisten druk zouden uitoefenen op de KSČ-leiding om de vervolging en discriminatie van ex-communisten te staken.<sup>267</sup> In de aanloop van deze alsmaar

---

<sup>262</sup> Grebing, *Der Revisionismus*, 241-251.

<sup>263</sup> Wolfgang Leonhard, *Eurokommunismus. Herausforderung für Ost und West* (München 1978) 88-107.

<sup>264</sup> Rudolf Bahro, ‘Zur Kritik des real existierenden Sozialismus – Sechs Vorträge über das Buch ‘Die Alternative’ in: *Rudolf Bahro. Eine Dokumentation*, 9-55, aldaar 51.

<sup>265</sup> Jiří Valenta, ‘Eurocommunism and Czechoslovakia’ in: Vernon V. Aspaturian, Jiří Valenta en David P. Burke ed., *Eurocommunism between East and West* (Bloomington 1980) 157-180, aldaar 174-175.

<sup>266</sup> Mlynář, *Socialistou na volné noze*, 10.

<sup>267</sup> Kusin, *From Dubček to Charter 77*, 299-303.

uitgestelde conferentie, die uiteindelijk in de zomer van 1976 in Oost-Berlijn zou plaats vinden, stookte Mlynář het vuurtje herhaaldelijk op door te wijzen op de onmiskenbare overeenkomsten tussen de eurocommunistische flirt met de parlementaire democratie en het Tsjechoslowaakse hervormingsprogramma van '68. Daarnaast publiceerde Mlynář in 1975 een doorwrochte verhandeling waarmee hij, in de beste revisionistische tradities, wilde aantonen dat die hervormingen alles behalve onmarxistisch waren.<sup>268</sup> Vergeleken met het geïnspireerde en utopische *Die Alternative* heeft *De Tsjechoslowaakse poging tot hervorming 1968* meer weg van een pleidooi van een koele advocaat, die punt voor punt een aanklacht probeert te weerleggen. De indruk dat het Mlynář vooral om politieke rehabilitatie ging, wordt bevestigd door uitlatingen in interviews uit die tijd:

‘Ook wij, die nu geen partijlidmaatschap hebben, voelen ons een legitiem onderdeel van de communistische beweging. [...]. Mensen houden niet op bij de beweging te horen omdat hen tijdelijk het partijlidmaatschap geweigerd wordt, het gaat er om of men deel uitmaakt van de stroming van het marxistische en socialistische denken’.<sup>269</sup>

De betekenis van de conferentie in Oost-Berlijn school vooral in wat er niet werd gezegd. Naar goed gebruik dienden alle toespraken en verklaringen van tevoren met elkaar afgestemd te worden, maar dat kostte in dit geval zo veel moeite dat de voorbereidingen van de conferentie jaren langer duurde dan voorzien. Het resultaat bestond uit wollige teksten, die niet konden verbloemen dat er een machtsstrijd gaande was. Gesteund door vertrouwde *Einzelgänger* als de Joegoslavische en Roemeense communisten maakten de eurocommunisten ondubbelzinnig duidelijk dat er wat hen betreft geen sprake meer van kon zijn dat één partij de internationale communistische beweging de wet voorschreef. Hoezeer de Moskougetrouwen in het defensief waren gedrongen, blijkt wel uit het feit dat ze de retoriek van de gelijkwaardigheid van alle partijen overnamen, al werd de Sovjet-Unie wel uitbundig lof toegezwaaid voor haar ‘historische verdiensten’.<sup>270</sup> Over de Praagse Lente werd angstvallig gezwegen.

De verschillende reacties op de conferentie zijn veelzeggend. Volgens Wolf Biermann was de conferentie het gesprek van de dag in Oost-Berlijn en bespraken vooral jongeren ‘mit Leidenschaft die Reden der Genossen Berlinguer, Carillo und Marchais, die ja im *ND* veröffentlicht werden mussten’.<sup>271</sup> Ook Havemann was zeer onder de indruk van het feit dat de toespraken van de Italiaanse, Spaanse en Franse partijleiders integraal in de partijkrant *Neues Deutschland* werden afgedrukt. Aan de leidende rol van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie zou definitief een einde zijn gekomen: ‘Die Berliner Konferenz hat den

---

<sup>268</sup> Zdeněk Mlynář, *Československý pokus o reformu 1968. Analýza jeho teorie a praxe* (Keulen en Rome 1975).

<sup>269</sup> ‘Hovoří Z. Mlynář a J. Hájek’, *Listy* 5 (1975) nr. 7, 13-17, aldaar 17.

<sup>270</sup> James P. McGregor, ‘The 1976 European Communist Parties Conference’, *Studies in comparative communism* 11 (1978) 339-360, aldaar 345-348.

<sup>271</sup> Wolf Biermann, ‘Es gibt ein Leben vor dem Tod’ (1976) in: Jiří Pelikán en Manfred Wilke ed., *Menschenrechte. Ein Jahrbuch zu Osteuropa* (Reinbek bei Hamburg 1977) 368-370, aldaar 370.



kommunistischen Parteien der Oststaaten die Freiheit verschafft, da wieder anzuknüpfen, wo es 1968 jäh endete'.<sup>272</sup>

Havemanns commentaren, die in het West-Duitse blad *Der Spiegel* verschenen, werden instemmend geciteerd in Jiří Pelikán's *Listy*. In hetzelfde artikel veronderstelde Pelikán dat de Tsjechoslowaakse dissidenten het resultaat van de conferentie maar magertjes zouden vinden, en daarin had hij gelijk.<sup>273</sup> Het contrast tussen Havemanns enthousiasme en de onderkoelde reacties van de op een zijspoor gerangeerde hervormers van 1968 weerspiegelde de verschillende posities waarin ze verkeerden. Havemann was een geïsoleerde dissident die zich in de handen wreef bij elk klein stapje in de goede richting. De Tsjechische hervormingsgezinde communisten hadden de hoop hun plek in de communistische beweging te heroveren nog niet opgegeven. De conferentie had echter bitter weinig opgeleverd en de eurocommunisten hielden directe contacten met de vroegere KSČ-leden af.<sup>274</sup> Mlynář besloot daarop dat het zinloos was op deze voet voort te gaan.<sup>275</sup> Daarmee kwam een eind aan de exclusieve oriëntatie op de eurocommunisten, die door andere Tsjechische dissidenten al langer meewarig werd bekeken, en ging de samenwerking met andere groepen, zoals die later binnen *Charta* gestalte zou krijgen, tot de mogelijkheden behoren.<sup>276</sup> In een artikel uit 1983 concludeerde Mlynář, die toen al in Oostenrijk woonde en zijn avances in de richting van de westerse communisten had opgegeven, dat het eurocommunisme niet het begin van iets nieuws was geweest, maar 'vooral het einde van de traditionele communistische beweging, het product van het uiteenvallen van het vroegere 'wereldcommunisme''.<sup>277</sup> Het optimisme van Robert Havemann was al veel eerder gelogenstraft. Slechts een paar maanden na de Berlijnse conferentie maakte de *Ausbürgerung* van Wolf Biermann een einde aan zijn hoop op een koersverandering van de SED.

De belofte van het eurocommunisme werd niet ingelost. De westerse eurocommunisten hadden gehoopt het marxisme te doen opbloeien door het te bevrijden uit het knellende korset waarin het zo lang was ingesnoerd en bloot te stellen aan de verkwikkende invloed van andere ideeën. De frisse wind bracht echter geen blos op de wangen, maar deed de patiënt in stof uiteenvallen. De Italiaanse, Franse en Spaanse communisten vormden wel gelegenheidscoalities tegen de Sovjet-Unie, maar waren er niet in geslaagd een nieuwe ideologische identiteit te ontwikkelen.<sup>278</sup>

---

<sup>272</sup> Robert Havemann, 'Die Berliner Konferenz der Kommunistischen Parteien Europas' (1976) in: Idem, *Berliner Schriften*, Andreas Mytze ed. (Berlijn (West) 1976) 89-92, aldaar 92.

<sup>273</sup> Jiří Pelikán, 'Itálie, Polsko a Berlín', *Listy* 6 (1976) nr. 4, 1-3, aldaar 2.

<sup>274</sup> Franz Marek, 'Eurokommunisten und Bürgerrechtskämpfer' in: Jiří Pelikán en Manfred Wilke ed., *Menschenrechte. Ein Jahrbuch zu Osteuropa* (Reinbek bei Hamburg 1977) 442-457, aldaar 444-445.

<sup>275</sup> Mlynář, *Socialistou na volné noze*, 10.

<sup>276</sup> Zie bijvoorbeeld: Pithart, *Osmádesátý*, 208-209.

<sup>277</sup> Zdeněk Mlynář, 'Eurokomunismus – začátek nebo konec?' (1983) in: Idem, *Socialistou na volné noze*, 107-112, aldaar 112.

<sup>278</sup> Maud Bracke en Thomas Ekman Jørgensen, *West European Communism after Stalinism. Comparative approaches* (EUI Working Paper HEC 2002/4; Florence 2002) 37-41.

## **‘Marx is nog niet helemaal dood’**

Nu de eurocommunisten als strategische bondgenoten maar van beperkte waarde waren gebleken, verflauwde de aandacht van de Midden-Europese dissidenten voor het socialistische gedachtegoed verder. ‘Marx is nog niet helemaal dood’, luidde de wat lijdzame titel van een artikel dat Zdeněk Mlynář schreef naar aanleiding van de honderdste sterfdag van de man wiens vragen, zo erkende Mlynář, actueler waren dan zijn antwoorden.<sup>279</sup> Het is een passende karakterisering voor de periode rondom 1980, waarin de populariteit van het sovjetcommunisme dankzij de Russische inval in Afghanistan op een nieuw dieptepunt was aanbeland. Ruim tien jaar na het einde van de Praagse Lente werd het steeds onwaarschijnlijker dat communistische partijen hun oordeel over de hervormingspolitiek van toen zouden herzien. Toch, zo tekende Mlynář aan, had Marx met zijn grootse theorieën geprobeerd wat te doen aan misstanden als de grote kloof tussen arm en rijk en werkloosheid, problemen die ook in westerse industriële maatschappijen niet op een bevredigende wijze waren opgelost.<sup>280</sup> De gebreken van het kapitalisme waren niet verholpen, zoveel was duidelijk, en in die zin leefden Marx en de socialistische traditie onderhuids voort, zeker bij de Tsjechische veteranen van de Praagse Lente, maar ook bij de in deze tijd opkomende Oost-Duitse vredes- en milieugroepen. In beide milieus leefde sterk het gevoel dat, hoe onvolmaakt het communisme in eigen land ook was, het westerse systeem geen alternatief bood. Dit inzicht baseerden de voormalige communisten van Mlynářs generatie op de door hen met eigen ogen aanschouwde ondergang van de Eerste Republiek, de veel jongere Oost-Duitse activisten hadden allerlei kritische aanmerkingen op de Bondsrepubliek, het land waar zij net als de meesten van hun landgenoten de DDR permanent mee vergeleken. ‘Socialisme’ is misschien een te zwaar woord voor de overtuigingen van de Oost-Duitse oppositiegroepen, die niet uit bepaalde politieke hervormingen of een uitgewerkt programma bestonden, maar eerder moralistisch van karakter waren. De antropoloog Ernest Gellner gaf ooit een rake typering van deze sentimentele vorm van socialisme en zijn aanhangers:

‘They may not know precisely what it is, but they do know that it is good. [...]. If this, that or the other constituent turn out not to be good after all, well then, clearly, that is not part of true socialism after all. We had made a mistake in including it, but the real definition of the term will exclude it and replace it by something else. The goodness of the idea persists, the original empirical content is modified’.<sup>281</sup>

In de DDR draaide zo’n socialisme om een vaak onbestemd gevoel van solidariteit met zwakke en vervolgde groepen, aangevuld door weerzin tegen de schaduwkanten van een kapitalistische maatschappij als West-Duitsland. Deze sentimenten werden door de Oost-Duitse politiek alternatieve groepen probleemloos gekoppeld aan religieus geïnspireerde

---

<sup>279</sup> Zdeněk Mlynář, ‘Marx není zcela mrtev’, *Listy* 13 (1983) nr. 2, 1-3.

<sup>280</sup> Mlynář, ‘Marx není zcela mrtev’, 2-3.

<sup>281</sup> Ernest Gellner, *Conditions of liberty: Civil society and its rivals* (Londen 1994) 151.

vormen van rechtvaardigheid en barmhartigheid en aan nieuwe thema's als milieuvervuiling, die zich in de jaren tachtig zouden aandienen.

In Tsjechoslowakije hadden de oud-communisten na de oprichting van *Charta* het taboe op samenwerking met andere dissidente fracties doorbroken, maar de politieke erfenis van de Praagse Lente verloochenden ze niet. In hun regelmatige bijeenkomsten en de bij elke verjaring van de inval terugkerende open brieven en verklaringen hielden ze hun geloof in een democratisch socialisme overeind.<sup>282</sup> Het waren echter ook voormalige partijleden die de scherpste oordelen over de erfenis van het communisme uitspraken. De schrijver en filosoof Milan Šimečka (1930-1990), zelf tot 1970 partijlid, had zich in de jaren vijftig en zestig, toen hij nog aan de universiteit mocht werken, uitvoerig in de geschiedenis van utopieën verdiept. Daar had hij een gezonde dosis scepsis aan overgehouden. De opbouw van het socialisme in zijn eigen land, waarvan het failliet inmiddels duidelijk was geworden, bevestigde hem daar alleen maar in. In een artikel uit 1980 concludeerde hij mistroostig: 'Vandaag de dag hoef je maar een avond naar het nieuws te kijken om te weten wat voor aaneenschakeling van ruïnes al die oude sociale doctrines en visies over de rationele ombouw van de maatschappij zijn'.<sup>283</sup> De mislukking van het communistische project was volgens hem terug te voeren op menselijke overmoed, die van alle tijden was, maar juist in de moderne geschiedenis rampzalige gevolgen kon hebben: 'Wellicht zit de fout in de methode, in die heilloze poging de geesteswetenschappen door middel van de taal, de organisatiestructuren, de automatisering enzovoorts aan te passen aan de onvergelijkbaar succesvollere natuurwetenschappen, en ze zo te veranderen in een groot en wijs sciëntistisch koninkrijk, dat in al zijn volmaaktheid maar één gebrek zal hebben, namelijk dat het steeds verder van de rauwe sociale werkelijkheid af zal komen te staan'.<sup>284</sup>

In diezelfde tijd bediende ook Robert Havemann zich van parallellen met de natuurwetenschappen, maar trok daar hele andere conclusies uit. In zijn bijdrage aan de in West-Duitsland uitgegeven bundel *Warum ich Marxist bin* (1978) erkende Havemann dat het marxisme verre van algemeen geaccepteerd was, maar wees erop dat dat lange tijd ook voor Einsteins relativiteitstheorie had gegolden. Het marxisme, zo stelde hij in zijn 'De omnibus dubitandum est' getitelde stuk, was in de eerste plaats een wetenschap die, zoals alle wetenschap, baat had bij kritiek en twijfel. De huidige communistische leiders, die een open discussie over welk gevoelig thema dan ook vrijwel onmogelijk maakten, begrepen dat niet, in tegenstelling tot Marx zelf die volgens Havemann juist een 'Revisionist par excellence' was geweest.<sup>285</sup>

Het was opvallend dat Havemann in zijn artikel nauwelijks nog wat inhoudelijks over het marxisme schreef, maar zich concentreerde op de gebrekkige vrijheden in de communistische landen. Dezelfde ontwikkeling valt te zien bij Stefan Heym, ooit bevriend

---

<sup>282</sup> Zie de stukken die stevast rond 21 augustus in *Listy* en *Informace o Chartě 77* verschenen.

<sup>283</sup> 'Milan Šimečka, 'Ztráta skutečnosti' (1980) in: Miroslav Kusý en Milan Šimečka, *Velký Bratr a velká sestra. O strate skutečnosti v ideologii reálného socialismu* (Bratislava 2000) 109-192, aldaar 114.

<sup>284</sup> Šimečka, 'Ztráta skutečnosti', 115.

<sup>285</sup> Robert Havemann, 'De omnibus dubitandum est' in: Fritz J. Raddatz ed., *Warum ich Marxist bin* (München 1978) 27-33, aldaar 33.

met Havemann. Kort na het Grundlagenvertrag van 1973, dat de Duits-Duitse betrekkingen versoepelde, spoorde Heym het SED-regime aan geen angst te hebben voor verdere liberalisering, die juist kansen zou bieden voor het socialisme:

‘Wer hat denn je verordnet, dass Ideen nur in einer Richtung reisen können? Haben wir denn in der Tat nichts vorzuzeigen für die Jahren unserer getreulichen Bemühungen? Haben wir keine Gedanken anzubieten auf dem Markt, der uns nun offen steht?’<sup>286</sup>

Zes jaar later, toen de Biermannaffaire al achter de rug was en hij zelf het slachtoffer was geworden van een nieuwe wet die publicaties in het buitenland met hoge boetes bestrafte, vroeg Heym zich vertwijfeld af waar de autoriteiten toch zo bevreesd voor waren:

‘Wieso hat denn der Westen keine Angst vor den östlichen Ideen? Ich meine, wenn unser Sozialismus, wie er hier praktiziert wird, so richtig und attraktiv wäre, dann müßte doch der Westen Angst haben vor unseren Ideen. Der Westen müßte die Mauer gebaut haben’.<sup>287</sup>

Heym bekommerde zich niet om een antwoord, de vragen waren al pijnlijk genoeg. Jiří Hájek, net als Heym in 1913 geboren, legde de verantwoordelijkheid voor het naargeestige ‘reëel bestaande socialisme’ bij de machthebbers van de Oostbloklanden, niet bij het ideaal zelf. Zo kon hij onbekommerd blijven schrijven over de niet nader gespecificeerde ‘democratische essentie van het socialisme’, die ook terug te vinden zou zijn in ‘de opvattingen van Marx en Engels en de ervaring van de Parijse Commune’.<sup>288</sup>

Het mengsel van twijfel, kritiek en ondanks alles aanhoudend geloof in een vaag gehouden socialisme was typisch voor een generatie dissidenten wier biografie diep met het socialisme verwoven was. In de jaren zestig had Havemann zijn aanhoudende verdediging van het marxisme omschreven als:

‘Wiederaufbau aus den Trümmern. Ich glaube, daß er möglich ist. Ich glaube, daß er notwendig ist. Ich selbst kann jedenfalls ohne den Versuch eines solchen Wiederaufbaus nicht leben’.<sup>289</sup>

Deze welhaast existentiële noodzaak ontbrak bij de jongere generatie, maar ook daar leefden linkse idealen voort. Er bestond in de Tsjechische oppositie een zwakke, ook door jongeren bevolkte links-radicalen onderstroom, die zeer kritisch was over de ex-communisten onder de

---

<sup>286</sup> Stefan Heym, ‘Zwei Alternativen’ (1973) in: Idem, *Stalin verlässt den Raum. Politische Publizistik* (Leipzig 1990) 136-140, aldaar 139.

<sup>287</sup> Stefan Heym, ‘Unser Schweigen wird lauter sein’ (1979) in: Idem, *Stalin verlässt den Raum. Politische Publizistik* (Leipzig 1990) 176-179, aldaar 176.

<sup>288</sup> Jiří Hájek, ‘Hnutí za občanská práva jako faktu společenského pokroku’ in: *O svobodě a moci* (Keulen 1980) 153-167, aldaar 153, 365. Engelse versie in: Václav Havel e.a., *The power of the powerless. Citizens against the state in central-eastern Europe*. John Keane ed. (Armonk 1985) 134-140.

<sup>289</sup> Robert Havemann, ‘Ja, ich hatte Unrecht. Warum ich Stalinist war und Antistalinist wurde’ (1965) in: Idem, *Ein deutscher Kommunist. Rückblicke und Perspektiven aus der Isolation*, Manfred Wilke ed. (Reinbek bei Hamburg 1978) 110-114, aldaar 113.

dissidenten. De bekendste vertegenwoordiger van deze vleugel was de al niet meer zo jonge Petr Uhl (1941), die in de jaren zeventig vier jaar in de gevangenis had gezeten vanwege zijn rol in de trotskistische studentengroep HRM. Uhl noemde zichzelf een revolutionaire marxist en had goede contacten met de Franse tak van de internationale trotskistische beweging. Die stamden uit de jaren zestig, toen hij meerdere malen in Frankrijk was geweest en de studentenprotesten op de voet had gevolgd.<sup>290</sup> In overeenstemming met de gangbare trotskistische analyses van het sovjetcommunisme, meende Uhl dat een bureaucratische klik in het Oostblok de macht had gegrepen en een soort staatskapitalisme had opgebouwd. Dit regime zou middels een revolutie ten val moeten worden gebracht om plaats te maken voor een gedecentraliseerd systeem van zelfbestuur door arbeiders, zoals Uhl samen met zijn kompaan Jaroslav Suk gedetailleerd had beschreven in hun *Programma voor maatschappelijk zelfbestuur* (1982).<sup>291</sup>

Door zijn grote bedrijvigheid en zijn vermogen met andersdenkenden samen te werken, werd Uhl een invloedrijke persoon in *Charta*. Hij was zeer actief in VONS en gaf *Informace o Chartě* uit, het officieuze informatiebulletin van *Charta*. Maar voor zijn politieke ideeën kon hij binnen *Charta* weinig aanhangers vinden. In een interview uit 1979 bij de Franse uitgave van zijn tractaat over zelfbestuur erkende Uhl dat er binnen *Charta* veel ‘illusies’ bestonden over de burgerlijke democratie en dat het niet meeviel gehoor te vinden voor zijn marxistische overtuigingen: ‘Die Leute werfen Marxismus und offizielle Propaganda in einen Topf’.<sup>292</sup>

Het gebrek aan weerklank roept de vraag op wat Uhl eigenlijk in *Charta* te zoeken had. In het artikel ‘De alternatieve samenleving als revolutionaire avantgarde’ (1979) antwoordde hij dat de onafhankelijke initiatieven die onder de paraplu van *Charta* ontstonden, of het nu filosofische discussiekringen of *underground* concerten waren, gestaag de fundamenteën van het Husák-regime ondermijnden:

‘...elke onafhankelijke daad, individueel en collectief des te meer, elk initiatief of beweging is alleen al door haar bestaan een bron van conflicten met de bureaucratische macht, los van de vraag of ze tegen het regime is gericht...’.<sup>293</sup>

Dat de verschillende groepen rondom *Charta* politiek niet op één lijn zaten deed er niet toe, zolang ze maar open stonden voor nieuwkomers en een basale democratische gezindheid deelden. Op die manier zou er een krachtige alternatieve samenleving ontstaan die

---

<sup>290</sup> ‘Lebenslauf. Ein Gespräch zwischen Jean-Yves Trouvais und Petr Uhl’, 19.

<sup>291</sup> Petr Uhl, *Program společenské samosprávy* (Keulen 1982). Dit manuscript is in de jaren 1975-1977 geschreven en bleef onvoltooid. Op initiatief van de inmiddels naar Zweden geëmigreerde Jaroslav Suk verscheen het in 1982 bij de door emigranten opgerichte uitgeverij Index onder Uhls naam. Uhl zelf noemt in zijn memoires Suk als co-auteur. Petr Uhl, *Právo a spravedlnost očima Petra Uhla* (Praag 1998) 4.

<sup>292</sup> ‘Lebenslauf. Ein Gespräch zwischen Jean-Yves Trouvais und Petr Uhl’, 26.

<sup>293</sup> Petr Uhl, ‘Alternativní společenství jako revoluční avantgarda’ in: *O svobodě a moci* (Keulen 1980) 319-332, aldaar 325. Engelse versie: ‘The alternative community as revolutionary avant-garde’ in: Havel e.a., *The power of the powerless*, 188-197.

onvermijdelijk zou uitlopen op de revolutionaire omverwerping van het sovjetcommunisme.<sup>294</sup> Deze overtuiging maakte het Uhl mogelijk vast te houden aan zijn trotskistisch getinte opvattingen en tegelijkertijd intensief samen te werken met mensen die wereldbeschouwelijk heel ver van hem af stonden. Zo gaf hij in 1984 samen met de conservatieve katholieke Václav Benda *Informace o Chartě* uit, maar trad ook toe tot het in Parijs gevestigde Verenigde Secretariaat van de Vierde Internationale, één van de vele nazaten van Trotski's Vierde Internationale. Zelf verklaarde hij deze verbintenis als een daad van loyaliteit tegenover zijn Franse vrienden, die hem vele jaren trouw hadden geholpen verboden literatuur het land in te smokkelen.<sup>295</sup>

Eén van de bladen die met steun van Parijse trotskisten in Tsjechoslowakije belandden, was het door Uhl vanuit Praag bestierde *Informační materiály*, dat in West-Berlijn door Tsjechische emigranten werd uitgegeven.<sup>296</sup> De geschiedenis van dit tijdschrift is illustratief voor de overgang van straf georganiseerde anticommunistische oppositie, waarin politieke concepten erg belangrijk waren, naar een apolitiekere vorm. Tot de oorspronkelijke medewerkers van het blad behoorden de later bekend geworden politicoloog Jacques Rupnik en de historicus Jan Pauer, maar zij vertrokken nadat de redactie verstrikt was geraakt in de oeverloze ideologische ruzies die eind jaren zeventig typisch waren voor het links-radical milieu in West-Duitsland. De overgebleven redacteurs raakten na verloop van tijd ontmoedigd door de onderlinge conflicten en het vrijwel volledige gebrek aan respons. In de hoop een nieuw publiek aan te boren, stelden sommigen van hen voor minder over politiek te gaan schrijven en meer ruimte te besteden aan andere thema's, zoals alternatieve muziek en de westerse vredesbeweging. Uhl wilde daar niets van weten, maar kon niet voorkomen dat de redactie er in 1982 de brui aan gaf.<sup>297</sup> Ook in eigen land wilde het niet vloten met het opbouwen van een links-radical beweging. Sommigen hoopten dat er onder invloed van de Poolse vakbond *Solidarność* in Tsjechoslowakije een meer socialistische, op arbeiders georiënteerde oppositie zou komen.<sup>298</sup> Eind 1981 verspreidden enkele jongeren een trotskistisch pamflet waarin ze de bevolking opriepen *Solidarność* te ondersteunen, maar hun *Skupina revoluční akce* (Groep van de Revolutionaire Actie) was geen lang leven beschoren. Vier van hen werden gearresteerd en tot enkele jaren gevangenis veroordeeld. Daarna bleef het stil.<sup>299</sup> Vanuit zijn Weense ballingschap concludeerde Zdeněk Mlynář in 1983 dat de ontwikkelingen in Polen, waar *Solidarność* inmiddels verboden was, en het marginale bestaan van de Tsjechische oppositie in zekere zin een rehabilitatie betekenden van de hervormingsgezinde communisten. Hun strategie, die erop gericht was hervormingen van

---

<sup>294</sup> Uhl, 'Alternativní společenství jako revoluční avantgarda', 326-328. Miroslav Vaněk en Pavel Urbášek ed., *Vítězové? Porážení? I Disent v období tzv. normalizace* (Praag 2005) 992-996.

<sup>295</sup> Pavel Pečínka, *Pod rudou vlajkou proti KSČ. Osudy radikální levice v Československu* (Brno 1999) 69.

<sup>296</sup> In de periode 1971-1982 verschenen in totaal 41 nummers.

<sup>297</sup> Petr Blažek, 'Bylo nás pět. Rozhovor s Ivanou Šustrovou o vydávání českého exilového časopisu za berlínskou zdí', *Listy* (2003) nr. 4, <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=034&clanek=040318>, geraadpleegd op 21 augustus 2004. Interview van auteur met Jiří Boreš (telefonisch, 13 oktober 2006).

<sup>298</sup> Jaroslav Suk, 'Vliv Polska na Československo', *Informační materiály* (1981) nr. 39-40, 31-36. Engelse vertaling: 'Czechoslovakia and Solidarnosc', *Labour Focus on Eastern Europe* 5 (1982) nr. 1-2, 45-46.

<sup>299</sup> Pečínka, *Pod rudou vlajkou*, 67-68.

bovenaf te initiëren, bleek zo slecht nog niet. Er waren grenzen aan de door de geest van ‘geest van Helsinki’ afgedwongen vrijheden en die werden bepaald door de communistische partij, die nog steeds alle machtsmiddelen in handen had. Mensen als Uhl en Havel mochten dan bij hoog en laag beweren dat het irrelevant was wie er in de communistische partij boven kwam drijven, maar de gebeurtenissen in Polen toonden volgens Mlynář aan dat het behoorlijk kon uitmaken of er een Dubček of een Jaruzelski aan het hoofd van de partij stond.<sup>300</sup>

Marxistische ideeën waren in de Oost-Duitse oppositiegroepen lang niet zo sterk in diskrediet geraakt als in Tsjechoslowakije, maar ook daar speelden ze rond 1980, toen de hoop op spoedige veranderingen in de SED was vervlogen, geen bepalende rol meer. Pas in de laatste jaren van de DDR, toen een Oost-Duitse perestrojka even mogelijk leek, zouden marxistische alternatieven weer serieus worden besproken. Wel werden linkse idealen, vaak in niet-marxistische vorm, van belang in de kerkelijke groepen. Kort voor zijn noodlottige reis naar West-Duitsland had Wolf Biermann in een kerk in Prenzlau mogen optreden, en was daar gaan geloven in een ‘rote Kirche’, die op zoek zou gaan naar een synthese van het communisme en de sociaal-kritische kanten van de bijbel.<sup>301</sup> Biermanns enthousiasme werd gedeeld door ruimdenkende groepen in de kerk, bijvoorbeeld de theologiestudenten uit Naumburg die zijn opgetogen verslag van het optreden in Prenzlau lieten circuleren en hem direct uitnodigden ook bij hen een concert te geven.<sup>302</sup> De verbinding tussen religie en socialisme stond ook centraal in de toenemende belangstelling voor de bevrijdingstheologie. Deze stroming was komen overwaaien uit Latijns-Amerika, waar kritische katholieke en protestantse theologen zich afzetten tegen de passieve houding van de kerk, die zich naar hun mening veel te weinig aantrok van de immense armoede waarin veel mensen moesten leven. Daartegenover stelden zij, geïnspireerd door marxistische ideeën, een beeld van Jezus als een radicale activist, die ondubbelzinnig partij koos voor de armen en onderdrukten van de wereld. Wachten op verlossing in het hiernamaals was niet genoeg, de kerk moest zich in het hier en nu zo veel mogelijk inspannen om het lot van hulpbehoevenden te verlichten.<sup>303</sup> Het Vaticaan ging deze politisering van het geloof te ver, maar in vele ontwikkelingslanden werd de bevrijdingstheologie populair en zij bood met haar anti-autoritaire en activistische inslag ook tal van raakvlakken met de Oost-Duitse oppositie en progressieve vleugels in de kerk. Ze fungeerde bovendien als een brug waarover christenen en marxisten toenadering konden zoeken en dat vond in de DDR, waar jonge christenen en door socialistische idealen geïnspireerde jongeren een aanzienlijk deel van de oppositie vormden, weerklank in groepen als de *Friedrichsfelder Friedenskreis*, die verderop nog uitvoerig aan bod zullen komen.

In de DDR bleven linkse idealen ook op een minder gereflecteerde manier relevant, bijvoorbeeld bij de groep rond de *mOAning star*, het informatieblad van de Berlijnse tak van

---

<sup>300</sup> Zdeněk Mlynář, ‘Fünfzehn Jahre nach dem ‘Prager Frühling’’ in: Sozialistisches Osteuropakomitee ed., *Tschechoslowakei ’83* (Hamburg 1983) 7-14, aldaar 8-11.

<sup>301</sup> Neubert, *Geschichte der Opposition*, 224-226.

<sup>302</sup> Lothar Tautz, *Opposition und Widerstand in der mitteldeutschen Provinz* (Magdeburg 2004) 41,45.

<sup>303</sup> Peter Rottländer, ‘Zur Einführung’ in: Idem ed., *Theologie der Befreiung und Marxismus* (Münster 1987) 7-22.

het protestantse jeugdwerk *Offene Arbeit*.<sup>304</sup> Dit in 1985 opgerichte blad speelde binnen de toch al niet overdreven grote DDR-oppositie een marginale rol, maar biedt wel een interessante ingang in het politieke denken van de Oost-Duitse dissidenten. De *mOAning Star* werd uitgegeven door enkele twintigers die zichzelf als luis in de pels van de geëtableerde politiek alternatieve groepen zagen en weinig moesten hebben van oudere generaties dissidenten als Biermann, die ze maar drammerig vonden.<sup>305</sup> Het sleutelwoord in dit circuit was *Spaß*, alle seriositeit was verdacht. Initiatiefnemer Dirk Moldt karakteriseerde de sfeer in de redactie als volgt: ‘Das gesamte kulturelle und politische Erbe, wie eben auch das der DDR, maßen wir eher an seinem Unterhaltungswert, wobei ein gewisser Karl Marx nicht gerade dazu geeignet war, unsere Herzen höher schlagen zu lassen’.<sup>306</sup> Liever drukte de *mOAning Star* gefingeerde berichten over de vermeende gevaren van houdbare melk af, die tot vreugde van de auteurs enkele bezorgde discussies in milieugroepen tot gevolg hadden.<sup>307</sup>

Achter de ostentatief uitgedragen olijkheid en ongein school echter een basale consensus van politieke overtuigingen, die bij tijd en wijle aan de oppervlakte kwam. Dat begon al bij de naam van het blad, die een variatie was op het Britse communistische dagblad *The Morning Star*, één van de weinige westerse kranten die in de DDR te koop waren. Verder zetten de mensen achter de *mOAning Star* zich graag af tegen het oppositionele establishment in Berlijn, maar bleken ze verrassend vaak dezelfde stokpaardjes te berijden. In veel bijdragen klonk, al stond het er meestal niet met zo veel woorden, kritiek op de uitverkoop van socialistische idealen door de SED. Dat gebeurde in de vorm van sarcastische commentaren op de met westers geld gebouwde afvalverwerkingscentrale, die speciaal voor huisafval uit West-Berlijn was aangelegd.<sup>308</sup> Verder werd in het feit dat er in Oost-Duitse winkels dadels uit zowel Irak als Iran te koop waren, een bevestiging gezien van de geruchten dat de DDR aan beide landen oorlogsmaterieel zou leveren.<sup>309</sup> Ook de concurrentieverhouding met West-Duitsland was een terugkerend thema. Een hoofdrol was daarbij weggelegd voor de Beierse politicus Franz-Josef Strauss, die met zijn onversneden conservatieve retoriek en volumineuze lichaamsgestalte voor vele idealistische Oost-Duitsers de belichaming was van alles wat er met de Bondsrepubliek mis was.<sup>310</sup> Zijn overlijden in oktober 1988 werd op de omslag van de *mOAning Star* met de juichkreet ‘Der Strauss ist tot!’ ontvangen. In een stuk dat de auteurs aanprezen als de ‘einzigen Nachruf aus linker Sicht’, werd Strauss’ dood uitdrukkelijk

<sup>304</sup> Alle vijftien verschenen nummers zijn herdrukt in: Dirk Moldt ed., *mOAning star, eine Ostberliner Untergrundpublikation* (Berlijn 2005).

<sup>305</sup> Dirk Moldt, ‘Wir fühlten uns als freie Menschen’. Der ‘mOAning Star’, die Zeitschrift der Offenen Arbeit und der Kirche von Unten (1985-1989)’, *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 38 (2002) 455-502, aldaar 463.

<sup>306</sup> Moldt, ‘Wir fühlten uns als freie Menschen’, 472.

<sup>307</sup> *Wunder gibt es immer wieder. Fragmente zur Geschichte der Offenen Arbeit Berlin und der Kirche von Unten* (Berlijn 1997) 204. De bewuste artikelen waren: ‘aktuell-aktuell-brandaktuellllllll. Arbeitsbericht der ‘initiative umweltgiftfreie haushalte’, *mOAning Star* (1987) nr. 4711 07. ‘H-Milch’, *mOAning Star* (1988) nr. 4711 08.

<sup>308</sup> ‘Die DDR, eine deutsch-deutsche Pachttoilette’, *mOAning Star* (1988) nr. 4711 12.

<sup>309</sup> ‘Frieden und so’, *mOAning Star* (1988) nr. 4711 08.

<sup>310</sup> In een enquête onder vroegere Oost-Duitse dissidenten eindigde Strauss bij de vraag naar de onsympathiekste West-Duitse politicus bovenaan. Geisel, *Auf der Suche nach einem dritten Weg*, 268-269.



begroet.<sup>311</sup> In het volgende nummer vroeg een kritische lezer, die de vrolijkheid smakeloos vond, zich af waaruit deze ‘linke Sicht’ dan wel bestond. De repliek van de redactie - ‘Linke Sicht bedeutet bei uns gegen Kapitalismus, gegen Strauß’ - is een typisch voorbeeld van het door Gellner beschreven gevoels-socialisme dat zich vooral negatief definieert.<sup>312</sup>

## Conclusie

De hoop op een socialistische toekomst leefde bij de oppositiegroepen in Oost-Duitsland en Tsjechoslowakije waarschijnlijk sterker voort dan bij de rest van de bevolking. Hun ideeën verschilden echter enorm. In Tsjechoslowakije was de erfenis van de Praagse Lente omstreden, ze werd verdedigd door vroegere partijleden, maar net zo fel bekritiseerd door andere dissidente groepen. Bovendien ging achter het etiket ‘ex-communist’ een grote verscheidenheid aan opvattingen schuil. Sommige ’68-ers stielden het ‘socialisme met een menselijk gezicht’ tot een Tsjechisch project dat slechts door buitenlandse interventie was mislukt, critici als Pithart wezen juist op de schade die de natie door de ondoordachte hervormingspolitiek was berokkend. Deze nationale dimensie ontbrak in de DDR, waar ‘1968’ wel een sleutelmoment was in de politieke bewustwording van veel latere activisten van de politiek alternatieve groepen. Tot een coherent politiek gedachtegoed leidde dat echter niet. Daarvoor was het Oost-Duitse oppositionele milieu, waarin toch al nauwelijks voormalige politici of partij-intellectuelen actief waren, te versplinterd. Bovendien zagen de meeste groepen meer perspectief in acties dan in politiek-intellectuele discussies. Wel zaten er in de politiek alternatieve groepen mensen die heel wat ideologische zwerftochten in de marxistische traditie achter de rug hadden. Daar bleef een diffuus, links georiënteerd idealisme van over, dat goed aansloot bij de in kerkelijke kringen levende progressieve ideeën, zoals die bijvoorbeeld in de bevrijdingstheologie tot uiting kwamen.

Expliciet anticommunistische stellingnames ontbraken in de Oost-Duitse groepen, maar die kwamen in Tsjechoslowakije ook onder de niet-communistische dissidenten eigenlijk niet veel voor. Ten tijde van *Charta* was de toon eerder dat traditionele politiek er niet meer toe deed. Kwesties van tactiek waren belangrijker geworden dan grote politiek-ideologische plannen. Dat blijkt ook uit de houding van de ‘partij der uitgestotenen’ zelf, die onder het mom van realisme de in het *Charta*-manifest geopperde mogelijkheid van een dialoog met de partij wilde openhouden en via haar eurocommunistische bondgenoten rehabilitatie hoopte af te dwingen. Ook in de DDR werden zuiver politieke vraagstukken minder belangrijk. Rudolf Bahro maakte indruk met zijn kritiek op de SED, voor zijn marxistisch geïnspireerde hervormingsplannen bestond bij de politiek alternatieve groepen echter weinig interesse. Robert Havemann bleef zich communist noemen, maar begon wel steeds meer over burgerlijke vrijheden te schrijven.

De politieke betrokkenheid van de jongste generatie dissidenten verschilde sterk in beide landen. Op een kleine groep rondom Petr Uhl na waren er in Tsjechoslowakije

---

<sup>311</sup> ‘Der tote Mann im Kleiderschrank’, *mOAning star* (1988) nr. 4711 12.

<sup>312</sup> ‘Der nachHOHLE Text’, *mOAning Star* (1988/1989) nr. 4711 13, 14-16.

nauwelijks jongeren die hun engagement expliciet verbonden met socialistische opvattingen, laat staan dat ze zich in de debatten over de Praagse Lente mengden. Bij hun Oost-Duitse leeftijdsgenoten speelden linkse idealen een grotere rol, al was dat vaak niet meer in marxistische vorm. Toch gold ook voor hen dat praktische vragen belangrijker waren dan ideologische vraagstukken. Net als de Tsjechische oppositiegroepen worstelden zij met de vraag hoe ze in een samenleving die niet op onafhankelijke initiatieven was ingesteld, ruimte voor hun activiteiten konden creëren. Pas met de komst van Michail Gorbatsjov als hoogste man in het Kremlin zouden de perspectieven van een hervormd socialisme weer een serieus gespreksonderwerp worden.

